ΣΤΕΓΗ ΓΡΑΜΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΤΕΧΝΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ
ΒΡΑΒΕΙΟ ΑΚΑΔΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

ΤΟΜΟΣ ΚΘ΄

ΧΡΗΜΑΤΟΔΟΤΗΣΗ ΕΚΔΟΣΗΣ:
ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗ ΕΝΩΣΗ ΔΗΜΩΝ ΝΟΤΙΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

ΡΟΔΟΣ 2021

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ……. 7
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ – ΝΤΕΛΛΑ: Επισκόπηση της ερήμωσης και αναβίωσης οικισμών στην Κάλυμνο από τη σκοπιά της ιστορικής γεωγραφίας ……. 13
ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ: Αρχαιολογικό οδοιπορικό στην Αστυπάλαια ……..... 35
ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ: Βαθύ Αστυπάλαιας: Έρευνα και μελέτη σε ένα διαχρονικό παλίμψηστο της νησιωτικής αρχαιολογίας …….. 83
ΜΑΡΙΑ ΜΟΥΚΑΖΗ: Λυχνάρια, πύραυνα, θυμιατήρια της εποχής του χαλκού στο Αιγαίο …… 132
ΘΕΟΔΟΣΗΣ Ν. ΔΙΑΚΟΓΙΑΝΝΗΣ: Στο Ασκληπιείο της Κω γινόντουσαν θεοκρατικές θεραπείες; ……. 146
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ: Η κυκλοφορία λυχναριών της ύστερης αρχαιότητας στις Κυκλάδες και τα Δωδεκάνησα. Η περίπτωση των λυχναριών «αιγαιακού τύπου» ……. 156
ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ: Ρόδος: Ο απόηχος των ελληνιστικών εργαστηρίων στην γλυπτική παραγωγή του νησιού τη ρωμαϊκή περίοδο. Οι σχέσεις με τα γειτονικά κέντρα …… 172
ΙΩΑΝΝΗΣ ΗΛ. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ: Τα μοναστήρια του όρους Λάτμου της Μικράς Ασίας και η μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου ……. 198
ΕΛΕΝΗ Κ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ: Ανάγλυφο από τον Άγ. Γεώργιο (Χουρμαλί) στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου: Μια πρώτη ανάγνωση και ερμηνεία ……. 243
ΜΙΧΑΗΛ Ι. ΚΟΥΤΕΛΛΑΣ: Το Μαρτύριο – Βαπτιστήριο της Παλαιοπαναγιάς στον Βαθύ Καλύμνου …… 257
ΙΟΥΛΙΑ Κ. ΠΑΠΑΕΥΤΥΧΙΟΥ: Ξερολιθικά κτίσματα στο νησί της Καλύμνου. Η αξία και η απαξίωσή τους ……... 280
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΣΤΡΟΧΡΗΣΤΟΣ: Εικόνες που ταξιδεύουν… Φορητά ζωγραφικά έργα από την Κύπρο στα νησιά του Αιγαίου… 335
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΣΤΡΟΧΡΗΣΤΟΣ: Michael Heslop, *Medieval Greece. Encounters Between Latins, Greeks, and Others in the Dodecanese and the Mani*, εκδ. Routledge, London – New York 2021. (Βιβλιοπαρουσίαση) ……. 346

ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΕΜΜ. ΖΟΥΜΠΑ: Κάλυμνος: Η Δωδεκανήσια της κορυφής και του βυθού …… 352
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΛΙΑΚΟΣ: Νέες παρατηρήσεις στη διαμόρφωση και εξέλιξη της ξυλογλυπτικής στα Δωδεκάνησα (14ος – 17ος αι.)…. 360
ΧΑΡΙΣΤΟΥΛΑ ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗ: Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ ως ψυχοπομπός και κριτής των ψυχών σε δύο κολοσσικές εικόνες από τον Αρχάγγελο Ρόδου …….. 377
ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ Ε. ΜΙΑΟΥΛΗΣ: Η Παναγία η Αργυροκλειδού. Από την Πάτμο στη Μικρά Ασία …… 412
ΜΑΝΩΛΗΣ ΚΑΣΣΩΤΗΣ: Η «Μάνα» της Σύμης ……... 428
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ: Τα Σεσκλιά της Σύμης (Με αφορμή μια κτηματολογική δίκη η ανάδειξη της ιστορίας των Σεσκλιών και του καθεστώτος των «μη δορυάλωτων νήσων» του Αιγαίου επί Οθωμανών) …… 457
ΣΟΦΙΑ ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ: Η οικονομία της Χάλκης Δωδεκανήσου στην όψιμη οθωμανική περίοδο. Νέα στοιχεία από τη μελέτη των εγκλαβών του Κώδικα της Χάλκης ……...…….. 494
ΤΙΤΣΑ ΠΙΠΙΝΟΥ: Το καρπάθικο σπίτι …….…….. 519
ΕΥΜΟΡΦΙΑ ΔΙΑΚΟΓΕΩΡΓΙΟΥ: Υφαίνοντας τον κύκλο της ζωής το «(β)αμματένοτ σεντόνι», στην Όλυμπο της Καρπάθου από τέλη του 19ου αιώνα μέχρι σήμερα …….. 527
ΦΩΤΗΣ ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ: Εισαγωγή στα μεσαιωνικά και νεώτερα αποθηκευτικά έπιπλα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου. Η περίπτωση της cassapanca από την Macerata …..... 541
ΚΑΙΤΗ ΚΑΠΑΔΑΚΗ – ΣΠΥΡΟΥ: Το «Πετροκάραβο» της Πάτμου. Θρύλοι και παραδόσεις ……. 550
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΖΕΖΟΥ – ΦΙΛΗΜΩΝ ΜΙΧΑΛΑΚΗΣ: Ο παραδοσιακός γάμος στην Κρεμαστή της Ρόδου: Μια αποτύπωση των εθίμων της Κυριακής του γάμου …… 559
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΙΑΚΑΣ: Μια σύγχρονη μορφή λαϊκού θεάτρου: Η περίπτωση της θεατρικής δράσης του Πολιτιστικού Συλλόγου Γυναικών Ιαλυσού Ρόδου (1987-2017) …….. 574
ΓΙΑΝΝΗΣ Θ. ΠΑΤΕΛΛΗΣ: Μιχαήλ Ι. Κουφός – Ένας Καλύμνιος ζωγράφος στην Κύπρο ……. 599
ΚΩΣΤΑΣ ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ: Η Σχολή του μοναχού Δαμασκηνού στην Παναγία του Κάστρου και η εκπαιδευτική αναγέννηση της Λέρου τον 19ο αιώνα …….. 605
ΕΙΡΗΝΗ ΓΑΛΑΝΟΥ – ΜΠΟΥΦΙΔΗ: Ο φιλόλογος Αντώνης Κα-

ραντωνης. Οι δικές του πατρίδες: Μάνη, Κάλυμνος, Σπάρτη Πισιδίας, Σύλλη Λυκαονίας ……. 641
ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΟΥΓΟΥΝΙΑΣ: Η συμμετοχή της Καλύμνου εις τον Μακεδονικόν Αγώνα μέσω δύο τέκνων της……..... 652
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ν. ΓΙΑΜΑΙΟΣ: Αλέξανδρος (Αλέκος) Ανδρέης. Ο Κερκυραίος αρχιτέκτων δημομηχανικός, που άφησε ανεξίτηλη τη σφραγίδα του στην Κάλυμνο, τέλη του 19ου και αρχές του 20ου αιώνα. ……... 658
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΧΑΤΖΗΘΕΟΔΩΡΟΥ: Διορισμοί και αμοιβές ιεροψαλτών, μουσικοδιδασκάλων και κανονάρχων στην Κάλυμνο …. 669
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΗΝΕΤΤΟΣ: Μιχαήλ Ι. Γαλανός, ο γλαφυρός ρήτορας και πατέρας της εκκλησιαστικής δημοσιογραφίας (1862-1948) …… 678
ΚΩΣΤΑΣ ΣΚΑΛΔΑΛΙΔΗΣ: Η αντίσταση της Καλύμνου στα τελευταία χρόνια της Οθωμανοκρατίας. Ένα περιστατικό του 1905 από τα αρχεία του Υπουργείου των Εξωτερικών …….. 695
ΚΩΣΤΑΣ ΙΩΑΝΝΟΥ: Χρήσιμα συμπεράσματα από ένα πίνακα με στατιστικά στοιχεία εκπαίδευσης Νότιων Σποράδων. Η περίπτωση της Κω ……..… 705
ΜΙΛΤΙΑΔΗΣ ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ: Τα εκπαιδευτικά πράγματα κατά τα χρόνια της Ιταλοκρατίας και η θέση του δασκάλου …… 726
ΜΑΝΟΛΗΣ ΜΑΚΡΗΣ: Ποιητές στα αλύτρωτα Δωδεκάνησα …..... 740
ΑΡΧΟΝΤΟΥΛΑ ΣΚΑΝΔΑΛΙΔΗ: Γλωσσικά ιδιώματα της Δωδεκανήσου και νέοι: Η επαφή με την πλούσια παράδοση της ελληνικής μέσω σύγχρονων διδακτικών μεθόδων …….. 750
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΨΑΡΡΗ: Ιστορική τεκμηρίωση των συνοικιών της Μεσαιωνικής Πόλης της Ρόδου κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας ……. 761
ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΥΛΑΚΗΣ: Τα κτίρια του θαλάσσιου μετώπου στο Μαντράκι της Ρόδου την περίοδο της Ιταλοκρατίας (1912 – 1945) …….. 803
ΓΙΩΡΓΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ: Το Λακκί και τα Λέπιδα της Λέρου ……. 861
ΕΦΗ ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΔΟΥ: Χωροταξικός και πολεοδομικός σχεδιασμός κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας στα Δωδεκάνησα. Το παράδειγμα της Κω…….. 919
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΓΙΟΠΟΥΛΟΣ: Η δολοφονία του Μανώλη Καζώνη και τα γεγονότα του Πετροπόλεμου, όπως τα είδαν οι Ιταλοί ……. 955

ΝΙΚΟΣ Κ. ΣΦΑΚΙΑΝΟΣ: Νισύριοι μετανάστες στην Αμερική και η συλλογική τους δραστηριότητα ……... 992
ΝΙΚΟΣ ΣΤ. ΜΑΝΟΥΣΗΣ: Σκεύος Ζερβός: Απόδοση τιμής στο μεγάλο τέκνο της Καλύμνου και της Δωδεκανήσου…… 1009
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΚΟΥΝΤΟΥΡΗΣ, ΘΕΜΙΣ ΚΟΥΝΤΟΥΡΗ, ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΚΟΥΝΤΟΥΡΗ: «Ιστορικά αποτυπώματα»: Η περιπέτεια μιας οικογένειας Καλυμνίων (Αρχές – μέσα 20ού αιώνα). ……. 1019
ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ Ε. ΚΑΡΠΑΘΙΟΣ: Πληθυσμιακές μεταβολές των Δωδεκανήσων από της συστάσεως του Ελληνικού Κράτους μέχρι σήμερα, με επικέντρωση σε εκείνες που αφορούν την νήσο Κάλυμνο (Αίτια και προτάσεις) …….. 1026
ΗΛΙΑΣ ΕΜΜ. ΒΑΣΙΛΑΡΑΣ: Καλύμνιοι εκπαιδευτικοί στην Κάρπαθο (1860-1960) …… 1037
GORDANA BLAGOJEVIC: 24 χρόνια, μνήμες και καρποί μιας ανθρωπιστικής φιλοξενίας ……... 1047
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΙΤΣΙΝΕΣ: Η μετάφραση της «Ιστορίας της νήσου ΚΩ» στα αγγλικά: Δυσκολίες και περιπέτειες …….. 1055
ΕΙΡΗΝΗ ΤΟΛΙΟΥ: Ο ρόλος και οι δράσεις των Γενικών Αρχείων του Κράτους. Ένας θεματοφύλακας με στρατηγική θέση στην άκρη του Αιγαίου ……... 1061
ΜΑΡΙΑ ΖΑΪΡΗ: Μιχαήλ Π. Ζαΐρης. Ο ιατρός – χειρουργός, ο Δήμαρχος (Η προσφορά ενός ανθρώπου) ……... 1070
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΟΥΤΣΟΣ: «Εναλλακτικός τουρισμός» στην Κάλυμνο. «Πηγές» ερεθισμάτων για την «επανεκκίνησή» του…… 1084
ΝΙΚΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ: Ανάπτυξη Καλύμνου ……... 1095
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΡΙΝΑΚΗ: Παραδοσιακή κουζίνα Καλύμνου: Ένα χρυσό νόμισμα με τρεις όψεις ……. 1124
ΧΑΡΑ ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ: Αξιοποίηση και πορεία στα Δωδεκάνησα του εκπαιδευτικού περιβαλλοντικού επιτραπέζιου παιχνιδιού για την ξερολιθιά «Ταξίδι στην τέχνη της ζωής». ……... 1139
Περιεχόμενα …….. 1157

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ
Αν. καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ΒΑΘΥ ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑΣ: ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗ ΣΕ ΕΝΑ ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΟ ΠΑΛΙΜΨΗΣΤΟ ΤΗΣ ΝΗΣΙΩΤΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Στη μνήμη της Βάσως Παππά

Υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και με την υποστήριξη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (Π.Ι.) από το 2011 διεξάγονται αρχαιολογικές έρευνες πεδίου στο Βαθύ της Αστυπάλαιας, που έχουν ως στόχο τη μελέτη μιας εξαιρετικά προνομιακής θέσης του προϊστορικού Αιγαίου με δυναμικό διαχρονικό χαρακτήρα[1]. Στην έρευνα μετείχαν από την αρχή φοιτητές και πτυχιούχοι Αρχαιολογίας του Π.Ι., συνιστώντας τον πυρήνα μιας συμπαγούς ανασκαφικής ομάδας, με τη μόνιμη συνδρομή του τοπογράφου Διονύση Νιώτη, των αρχιτεκτόνων Θεμιστοκλή Μπιλή και Μαρίας Μαγνήσαλη, και του εικαστικού καλλιτέχνη Νίκου Σεπετζόγλου[2].

---

[1] Α. Βλαχόπουλος, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2011-2019. Για την εξέλιξη της ανασκαφής βλ. http://users.uoi.gr/agvlach/vathy_astypalaia_archaeological_project/. Την έρευνα στο Βαθύ χορηγούν η Γενική Γραμματεία Αιγαίου και ο αρχαιόφιλος κος Αθανάσιος Μαρτίνος (ΑΙΓΕΑΣ ΑΜΚΕ), και ενισχύει με ειδικό ανασκαφικό κονδύλιο το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Οι μετακινήσεις της ομάδας οφείλονται στο συνεχές ενδιαφέρον των Δημάρχων Αστυπάλαιας κων Πανορμίτη Κονταράτου και Νίκου Κομηνέα, και στην ευγενική χορηγία της εταιρίας Attica Group–Blue Star Ferries. Θερμές ευχαριστίες για την πολυσχιδή βοήθεια στο έργο μας οφείλονται στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου και την υπεύθυνη για την Αστυπάλαια αρχαιολόγο κα Χαρούλα Φανταουτσάκη. Η έρευνα διεξάγεται σε έκταση ιδιοκτησίας της οικογένειας του κου Δημήτρη Σταυλά, τα μέλη της οποίας θερμά ευχαριστώ για τη φιλοξενία και την παντοιότροπη στήριξη του έργου μας.

[2] Για τη συμβολή τους στη δυναμική εξέλιξη της επιφανειακής έρευνας σε συστηματική ανασκαφή, ευχαριστώ τους τότε φοιτητές μου στο Π.Ι., κατά χρονολογική σειρά, Χρ. Δουλγέρογλου, Γ. Κολιτσόπουλο, Δ. Γριμανέλη, Λ. Νούτσο, Ι. Κάνταρο, Μ. Αλεξοπούλου, Φ. Δημόπουλο, Γ. Τσολιάκο, Θ. Κουτσονάσιου, Χρ. Γκότσιου, Ευ. Λιακάκη, Ορ. Μίτιντζη, Θ. Παπασημάκη, Γ. Ζόγκο, Στ. Βογιατζόπουλο, Ελ. Μότσιου, Τ. Πασιαλή, Γ. Βαρσάνη, Β. Κλωνάτο, Φ. Λαδιά, Φ. Ντοβόλη, Αλ. Γιαννίκου, Ζ.-Χρ. Νικόλα, Αλ. Ηλιάδου, Β. Πετρούλα, Θ. Κωνσταντάτου, Θ. Τσιρογιάννη, Μ. Μαραγκάκη, Δ. Μασαρά, Δ. Μαχαιρά, Θ. Παναγιωτοπούλου, Π. Τζοβάρα, Α. Τσαντήλα, Σ. Γκινούδη, Κ. Μερκούρη, Αλ. Αξιώτη, Φ. Χεινοπώρου, Μ. Ντίμη και Μ. Χουλιάρα. Μεταπτυχιακές εργασίες, διδακτορικές διατριβές, μελέτη υλικού για δημοσίευση και διεπιστημονικές συνεργασίες κρατούν αδιάπτωτο το ενδιαφέρον των νέων συναδέλφων για το Βαθύ και για τη συμβολή του στη διαχρονική μελέτη των νησιωτικών κοι-

Στον πυρήνα αυτόν πολύ σύντομα προστέθηκαν πλείστες ειδικότητες αρχαιολόγων, αρχιτεκτόνων, σπηλαιολόγων, ιστορικών, αρχαιομετρών, γεωλόγων, ωκεανογράφων, μηχανικών υπολογιστών και συντηρητών αρχαιοτήτων, διαμορφώνοντας τη σημερινή 35μελή διεπιστημονική ομάδα των συνεργατών της έρευνας[3].

Στο Μέσα Νησί της Αστυπάλαιας, το Βαθύ είναι φυσικά προστατευμένη χερσόνησος που ελέγχει την από θαλάσσης στενή πρόσβαση από το πέλαγος προς τον ομώνυμο «βαθύ» κόλπο, εξασφαλίζοντας την πλήρη εποπτεία μιας ευρείας θαλάσσιας και χερσαίας περιοχής **(εικ. 1)**.

Το Βαθιώτικο τοπίο είναι βραχώδες και αδρό, αλλά διαθέτει πλούσια βλάστηση από βραχύσωμους κέδρους (φίδες), σκίνα και αρμυρίκια, κατάλληλη κυρίως για την κτηνοτροφία και τη μελισσοκομία. Στους δύο διαμετρικούς μυχούς του στενόμακρου κόλπου σχηματίζονται μικρές πεδινές εκτάσεις, όπου άνυδρες καλλιέργειες ικανοποιούσαν τις διατροφικές ανάγκες των κατοίκων μέχρι πρόσφατα. Σήμερα οι δύο μικροί οικισμοί στο Μέσα και το Έξω Βαθύ είναι ελάχιστα κατοικημένοι και λιγοστοί είναι οι αγροί που καλλιεργούνται[4] **(εικ. 2)**.

νωνιών του Αιγαίου. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στον αρχαιολόγο Σπ. Τριάντο για την πολυετή συνεργασία επί ανασκαφικών και διοικητικών ζητημάτων στην Αστυπάλαια και στα Ιωάννινα, και στα στελέχη του Ειδικού Λογαριασμού Κονδυλίων Έρευνας του Π.Ι. για τη διαχείριση των κονδυλίων.

[3] Οι επιστημονικοί συνεργάτες της έρευνας πεδίου στο Βαθύ Αστυπάλαιας εκπροσωπούν τα Πανεπιστήμια Ιωαννίνων (+Β. Παππά και Λ. Παπαστεφανάκη - Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Κ. Σταμούλης - Τμήμα Φυσικής-Εργαστήριο Αρχαιομετρίας, Γ. Σφήκας - Τμήμα Μηχανικών Ηλεκτρονικών Υπολογιστών και Πληροφορικής), Πατρών (Γ. Παπαθεοδώρου και Μ. Γεραγά - Τμήμα Γεωλογίας-Εργαστήριο Θαλάσσιας Γεωλογίας και Φυσικής Ωκεανογραφίας, Ι. Ηλιόπουλος - Τομέας Ορυκτών Πρώτων Υλών), Αριστοτέλειο (Μ. Ντίνου - Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας-Πρόγραμμα Plantcult), Southampton (Π. Τζοβάρας), Άμστερνταμ (J. Hilditch), Leiden (Αλ. Γιαννίκου, Οδ. Μεταξάς), University College London (S. Hillson), Cyprus Institute (Ε. Μαργαρίτη), Sheffield (Γ. Καζαντζής) και Οξφόρδης (Δ. Βλαντή), το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (Δ. Φιλιππίδης), το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Γ. Κουτζακιώτης), την Επιγραφική Εταιρεία (Άγγ. Ματθαίου), το Institute for Aegean Prehistory (Δ. Μυλωνά), το ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος (Ι. Μπασιάκος), τη Γαλλική Σχολή Αθηνών (Κ. Πέππα) και την Αρχαιολογική Υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού (Ν. Αγγελοπούλου, Ι. Ευσταθίου, Ευγ. Αδάμ, Φρ. Γεώρμα, Κ. Δελλαπόρτα, Σ. Βακιρτζή). Για τους συνεργάτες της έρευνας βλ. *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2018, 293-294.

[4] Στην έξοδο του Μέσα Βαθιού και στον δρόμο προς την Παναγία του Θωμά υπάρχουν εκτεταμένα λείψανα ολόλιθων κατασκευών παλαιότερου οικισμού, που δίνουν στην πλαγιά το όνομα Χαλάσματα. Για τις αγροτικές-ποιμενικές αυτές εγκαταστάσεις, βλ. Βλαχόπουλος 2021. Φιλιππίδης υπό έκδοση.

Στην ανατολική απόληξη της χερσονήσου που οι ντόπιοι αποκαλούν Πύργος και στο ακρωτήριο που ονομάζεται Ελληνικό ιδρύθηκε κατά τη μετάβαση από την 4η στην 3η χιλιετία π.Χ. εγκατάσταση, της οποίας ογκολιθικοί περίβολοι και αναλημματικοί τοίχοι, παράκτιες αναβάθρες, κτιστές κατασκευές και μονοπάτια λαξευμένα στον βράχο είναι σήμερα ορατά, διαμορφώνοντας εντυπωσιακή ακρόπολη της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού[5] **(εικ. 3)**.

Πριν παρουσιάσουμε την προϊστορική εγκατάσταση του ακρωτηρίου ας εξετάσουμε εν συντομία τα άλλα μνημεία της θέσης, αρχαία και χριστιανικά, μέσω των οποίων το Βαθύ προσφέρεται στην έρευνα ως ένα διαχρονικό πολύπτυχο της νησιωτικής Αρχαιολογίας του Αιγαίου[6].

Ιστορική Αρχαιότητα και Χριστιανικοί Αιώνες

Στην ανώτερη επιφάνεια του ακρωτηρίου Ελληνικό οικοδομήθηκε στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., πιθανότατα[7], ορθογώνιος πύργος διαστάσεων 12,70 Χ 13,90 μ. με αυλή και βοηθητικές εγκαταστάσεις[8], ωστόσο, επιγρα-

---

[5] Τις πρώτες περισυλλογές αρχαιοτήτων και εκτεταμένο καθαρισμό των ορατών λειψάνων του ανώτερου πλατώματος του ακρωτηρίου είχε διενεργήσει ο καθηγητής Χρίστος Ντούμας (Ντούμας 2010), σε παλαιότερη μελέτη του οποίου (Ντούμας 2005) οφείλεται η καταγραφή της σημασίας της Αστυπάλαιας στην πρώιμη ιστορία του Αιγαίου. Για τη συστηματική έρευνα στο Βαθύ, από το 2011 και εξής, βλ. ετήσιες εκθέσεις στα *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2011-2019 (Βλαχόπουλος 2014-2021) και Βλαχόπουλος 2017α. Για παλαιότερες αναφορές βλ. Ross 1843, 65. Dawkins – Wace 1905-6. Hope Simpson – Lazenby 1973, 166-167, fig. 7.11, pl. 43. Ζερβουδάκη 1975.

[6] Με τον τίτλο «Βαθύ Αστυπάλαιας 2013-2017. Πέντε χρόνια έρευνας σε ένα διαχρονικό παλίμψηστο του Αιγαίου» διοργανώθηκε επιστημονική ημερίδα στη Χώρα Αστυπάλαιας στις 14 Ιουλίου 2018, τα πρακτικά της οποίας είναι υπό έκδοση (Βλαχόπουλος υπό έκδοση).

[7] Τα μνημεία αυτά, ανταποκρινόμενα σε συνδυασμό δραστηριοτήτων και αναγκών κάθε τόπου (Μαραγκού 2005, 317-328. Morris – Papadopoulos 2005), είναι συνήθη στα νησιά του Αιγαίου, αλλά χρονολογούνται δύσκολα επειδή δεν έχουν ανασκαφεί και αποτυπωθεί συστηματικά. Σημαντικές ομοιότητες με τον πύργο του Βαθιού εμφανίζει ο πλήρως ερευνημένος πύργος στο Χωριό – Αγία Τριάδα της Αρκεσίνης Αμοργού, που χρονολογείται στην περίοδο 350-330 π.Χ. (Μαραγκού 2005, 165-171).

[8] Η ίδρυση του πύργου στο ακρωτήριο συνδυάστηκε με ένα οικοδομικό πρόγραμμα, για το οποίο χρησιμοποιήθηκαν πολλές από τις αναλημματικές κατασκευές της προϊστορικής ακρόπολης, αλλά αρκετά ακόμα στοιχεία μετασκευάστηκαν ή προστέθηκαν, όπως κλίμακες, δίκτυα αγωγών κλπ. Βλ. Βλαχόπουλος 2015α, 116-119, πίν. 85, 86, 91α, 99α. Βλαχόπουλος 2015β, 213-214, 224-225, εικ. 3, πίν. 116α-β, 122α-β, 127α. Βλαχόπουλος 2017α, 373-374, εικ. 5-9, 32-33.

φές της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής τεκμηριώνουν ότι η παλαιότερη ανθρώπινη δραστηριότητα υπήρξε συνεχής στην εκ πρώτης όψεως αφιλόξενα βραχώδη χερσόνησο[9] **(εικ. 4)**.

Ο πρώιμος ελληνιστικός πύργος εποπτείας του κόλπου και οι αρχαιότερες επιγραφές τριών ανδρικών ονομάτων στην ευρύτερη περιοχή (οι εραστές Νικησίτιμος και Τιμίων στη σπάνια επιγραφή του πρώιμου 6ου αι. π.Χ., ευρισκόμενη σε σημείο εξαιρετικής θέασης του κόλπου, και το ανάστροφα γραμμένο όνομα Δίων του 5ου/4ου αι. π.Χ. στην πλαϊνή όψη επίπεδου βράχου κατάγραφου με προϊστορικές βραχογραφίες)[10] βεβαιώνουν ότι στα ιστορικά χρόνια εδώ υπήρχαν φρουρές ή άλλες πολιτειακές εγκαταστάσεις, άγνωστης ακόμα σχέσης με το *άστυ* της Αστυπάλαιας **(εικ. 21-23)**. Τα φρούρια και οι βίγλες αυτές επόπτευαν τον -αόρατο από την πλευρά της θάλασσας- στενό δίαυλο της Μπούκας, ο οποίος οδηγούσε τους ναυτιλλόμενους από το τρικυμισμένο στενό της Αμοργού στον νηνεμή βαθύ κόλπο, ρεμέτζο μοναδικό στο νότιο Αιγαίο[11].

Την μη ορατή είσοδο στο Βαθύ επιτείνουν οι δύο επιμήκεις βραχονησίδες Φωκιονήσια, οι οποίες στοιχίζονται στον άξονα Βορρά-Νότου σε μικρή απόσταση από τις ακτές του Βαθιού **(εικ. 1, 2)**. Στο βόρειο Μεγάλο Φωκιονήσι, σε επίπεδη κορυφή κοντά στο βόρειο πέρας του βρέθηκαν ειδώλια, χάλκινα ελάσματα, νομίσματα και ενεπίγραφη κεραμική των ύστερων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, που ερμηνεύονται ως αναθήματα σε μικρό νησιωτικό ιερό, αφιερωμένο σε άγνωστη θεότητα[12].

Ενδεικτική της διά θαλάσσης κινητικότητας στην περιοχή, διαχρονικά, είναι η ανάθεση αντικειμένων με προέλευση από το Ανατολικό Αιγαίο, την

---

[9] Η χερσόνησος έχει επιφάνεια π. 500 στρεμμάτων και περιβάλλεται από ήπιες, αλλά βραχώδεις ακτές, οι οποίες στον στενό ισθμό που την ενώνουν με το κυρίως Μέσα Νησί σχηματίζουν ρηχή αμμώδη παραλία στον κόλπο και τη βοτσαλωτή παραλία Γιαλούδι στο Αιγαίο, βλ. Βλαχόπουλος 2014, 95-96, πίν. 79α. Για τη χερσόνησο του Βαθιού, βλ. Βλαχόπουλος 2017α, 371-373, εικ. 1-3.

[10] Βλαχόπουλος – Ματθαίου 2014, εικ. 8-9. Βλαχόπουλος 2017α, 383, εικ. 21, 42.

[11] Να σημειωθεί ότι από τα υψώματα της βόρειας ακτής του κόλπου, πάνω από τον οικισμό Μέσα Βαθύ, η ανεμπόδιστη θέα εποπτεύει όχι μόνο τη χερσόνησο, αλλά ολόκληρο τον βόρειο θαλάσσιο ορίζοντα του νησιού, από τη Χώρα μέχρι τις ακτές του Πανόρμου και της Παχειάς Άμμου και έως το ακρωτήριο Λιανή Πούντα. Βλ. Βλαχόπουλος 2021.

[12] Τη θέση εντόπισε και τα ευρήματα παρέδωσε ο Γιάννης Σταυλάς (2015), ο οποίος διατηρεί μικρό αριθμό κατσικιών στη νησίδα, και στον οποίον οφείλονται ευγνώμονες ευχαριστίες για την κάθε είδους βοήθεια που παρέχει στην ανασκαφική ομάδα του Βαθιού. Για το ιερό στο Μεγάλο Φωκιονήσι βλ. Φανταουτσάκη στον παρόντα τόμο. Φανταουτσάκη 2020, 2340-2341, εικ. 126-128, 2345-2348, εικ. 135-140.

Ανατολή και την Αίγυπτο (σκαραβαίοι, ειδώλια θεοτήτων και άλλα αντικείμενα από φαγεντιανή) του 7ου και 6ου αι. π.Χ. στο λατρευτικό Δρακόσπηλιο, λιμναίο σπήλαιο στην απόκρημνη Βορειοδυτική ακτή του Μέσα Νησιού και σε κοντινή απόσταση από το Βαθύ[13].

Σε εποχή κοντινή με τον πύργο του Βαθιού ιδρύονται δύο όμοιοι πύργοι στις πλησιόχωρες περιοχές Αζοΐρι και Χαράκι (Παναγία του Θωμά)[14]. Το δίκτυο των τριών οχυρών βεβαιώνει τη σημασία της βραχώδους ακτογραμμής για τον έλεγχο του διαύλου μεταξύ Αστυπάλαιας-Αμοργού, και του εμπορικού περάσματος Αστυπάλαιας-Κω, και έμμεσα τεκμηριώνει τα απορρέοντα οφέλη για το νησί από τον έλεγχο των ναυτικών δρόμων του αρχιπελάγους, κυρίως στα χρόνια που σε αυτό κυριαρχούν οι Μακεδόνες[15].

Άφθονη κεραμική των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων στην επιφάνεια των αγρών και στο ύψωμα που δεσπόζει του ισθμού μεταξύ του δυτικού μυχού του κόλπου και της ακτής Γιαλούδι, μαρτυρεί οικισμό, από τον οποίον προφανώς εξηρτάτο ο πύργος του Βαθιού και οι φρουρές του[16] **(εικ. 2)**. Η ύπαρξη ιερού ή άλλου δημόσιου κτηρίου υποκείμενου του ναού του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου, στα βραχώδη άνδηρα του υψώματος όπου εκείνος ιδρύθηκε, είναι μια πιθανότητα που αξίζει να ερευνηθεί[17]. Σε αντίθεση με την περιοχή του ισθμού, όπου η κεραμική πλεονάζει, η εντατική επιφανειακή έρευνα στη χερσόνησο απέδειξε πληθώρα οικοδομικών λειψάνων (αναλήμματα, κτήρια, εξέδρες, περιβόλους, δρόμους κλπ) που είναι δύσκολο να χρονολογηθούν, λόγω παντελούς απουσίας διαγνωστικής κεραμικής[18].

Τα τελευταία χρόνια (2016-2018) η σημειακή ανασκαφική έρευνα στο ανώτερο πλάτωμα του ακρωτηρίου Ελληνικό και η παράλληλη εργασία α-

---

[13] Ευσταθίου – Βλαχόπουλος υπό έκδοση. Βλ. Ross 1843, 65-66.

[14] Φανταουτσάκη 2020, 2336-2337, εικ. 110-114.

[15] Οι Μακεδόνες στα χρόνια του Φιλίππου Β΄ και του Αλεξάνδρου Γ΄ θέτουν υπό την κυριαρχία τους αρκετά νησιά του Αιγαίου, παίρνοντας την ηγεμονική θέση των Αθηναίων που τα ήλεγχαν έως τότε. Η κυριαρχία τους συνεχίζεται στα χρόνια και των διαδόχων (ελληνιστική εποχή) και συνδέεται με την ίδρυση ισχυρού δικτύου πύργων και οχυρώσεων. Στην Αστυπάλαια, ομοιότητες με τους πύργους του Βαθιού και των πέριξ εμφανίζει ο πύργος στα Καμινάκια, στην Νοτιοδυτική ακτή του νησιού. Βλ. Ζερβουδάκη 1977, 676, πίν. 640δ. Φανταουτσάκη 2020, 2340, εικ. 124-125. Φανταουτσάκη στον παρόντα τόμο.

[16] Βλαχόπουλος 2014, 95-96, πίν. 79α-β. Βλαχόπουλος 2015β, 224-225, πίν. 139β. Βλαχόπουλος 2021.

[17] Για τον Μεσοβυζαντινό ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και τη θέση, βλ. Κόλλιας 2004.

[18] Βλαχόπουλος 2015β, 217-221, 224, εικ. 3-4, πίν. 129-134α. Βλαχόπουλος 2016α, 239-240, σχ. 4, πίν. Βλαχόπουλος 2017α, 383-384, εικ. 21.

ναγνώρισης των ασαφών υστερότερων λειψάνων πέριξ του πύργου οδήγησαν στην αποκάλυψη των λειψάνων παλαιοχριστιανικής βασιλικής[19] **(εικ. 3, 4)**. Ο ναός, τρίκλιτος με νάρθηκα και αψίδα, διαστάσεων 17,70 Χ 15,50μ. (χωρίς τον νάρθηκα) και με ενδιαφέρον ψηφιδωτό δάπεδο στο κεντρικό κλίτος[20], είχε καταλάβει το ορθογώνιο σύμπλεγμα κτηρίων που υποστήριζε τον ελληνιστικό πύργο και προφανώς οικοδομήθηκε χρησιμοποιώντας δομικό υλικό εκείνου, όταν το ύψους περίπου 20 μ. οχυρό είχε καταρρεύσει ή αποδομηθεί[21] **(εικ. 5, 6)**. Η τεχνοτροπική πρωιμότητα του ψηφιδωτού και η αναγωγή των ριπιδωτών τριγώνων του θέματός του στην ελληνο-ρωμαϊκή παράδοση καθιστά πιθανή την υπόθεση η βασιλική να είναι από τις παλαιότερες ανάμεσα στις άλλες οκτώ που έχουν εντοπισθεί στην Αστυπάλαια, χρονολογούμενες από το τέλος του 5ου έως τις αρχές του 6ου αιώνα μ.Χ.[22].

Η βασιλική υπέστη τουλάχιστον μια μετασκευή και πιθανόν τις συνέπειες του καταστροφικού σεισμού της Κω (554 μ.Χ.), αλλά τα δεδομένα αυτά δεν μπορούν να συνδυαστούν έως ότου το μνημείο ανασκαφεί και μελετηθεί[23]. Μια τρίτη φάση του ναού, όταν αυτός ήταν πολύ μικρότερος, εκτιμάται σύγχρονη με τις μεσοβυζαντινές εκκλησίες που ιδρύθηκαν σε ακτινωτά του ακρωτηρίου σημεία των ακτών του κόλπου[24]. Αργότερα, στα

---

[19] Βλαχόπουλος 2019, 284-285, εικ. 26. Βλαχόπουλος 2020, 282-285, εικ. 1-4. Βλαχόπουλος 2021.

[20] Βλαχόπουλος 2019, 285-286, εικ. 27-30. Βλαχόπουλος 2020, 283-285, εικ. 6-11.

[21] Μαγνήσαλη και Μπιλής υπό έκδοση.

[22] Ενισχυτικό της πρώιμης ίδρυσης του ναού είναι η χρονολόγηση της κεραμικής από το στρώμα καταστροφής μέσα στον 5ο αιώνα, σύμφωνα με την προκαταρκτική μελέτη της Κ. Πέππα. Για τις βασιλικές της Αστυπάλαιας, βλ. Βολανάκης 2005. Παπαβασιλείου υπό έκδοση. Για τα ψηφιδωτά των βασιλικών της Αστυπάλαιας, βλ. Παναγιωτοπούλου-Ατζακά 2014, εικ. 1-2, 33-34. Για τα τεχνοτροπικά κριτήρια και τις έντονες συγγένειες με τα ψηφιδωτά του «εργαστηρίου της Κω», βλ. Παναγιωτοπούλου-Ατζακά 2014, 47-50. Για αναγωγικά παράλληλα του ψηφιδωτού, βλ. Βλαχόπουλος 2020, 284, σημ. 7.

[23] Είναι πιθανό το κατεστραμμένο παλαιοχριστιανικό μνημείο να λιθολογήθηκε, όπως δείχνουν αρχιτεκτονικά μέλη εντοιχισμένα σε υστερότερους ναούς του κόλπου. Βλ. Μαγνήσαλη και Μπιλής υπό έκδοση. Για την ενδεχόμενη σύνδεση της καταστροφής της βασιλικής με τον σεισμό της Κω, βλ. Βλαχόπουλος 2021.

[24] Πρόκειται για τον άρτια διατηρημένο ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και για τον ερειπιώδη ναό στο νότιο πρανές της Μπούκας (Άγιος Ιωάννης, επίσης, κατά τους ντόπιους), που ανήκουν στον τύπο του «μεταβατικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου» και από τον μελετητή τους Ηλία Κόλλια χρονολογούνται, με επιφύλαξη, στα μέσα του 10ου-μέσα του 11ου αιώνα (Κόλλιας 2004, 142, 146-147). Οικοδομικό υλικό του πύργου έχει χρησιμοποιηθεί στον διαλυμένο Άγιο Αντώνιο, στον περίχωρο του οικισμού Έξω Βαθύ και στο κοντινό του νεότερο εκκλησίδιο της Αγίας Άννας, όπου

λείψανα του ναού αυτού οικοδομήθηκε ένα μονόχωρο εκκλησάκι και η αυλή του χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο, όπως δείχνει κτιστός τάφος που πατούσε επάνω στο ψηφιδωτό της βασιλικής[25] **(εικ. 3, 5)**. Άλλοι δύο τάφοι, επίσης πολλαπλών ενταφιασμών, βρέθηκαν κοντά, ένας στη ρίζα του βόρειου θεμελίου του πύργου και δεύτερος σε κοντινό προς Δυσμάς πλάτωμα. Νόμισμα-φυλαχτό του Ρωμανού Διογένη (11ος αιώνας) που κτέριζε τον τελευταίο πλούσιο τάφο **(εικ. 7, 8)** προσφέρει ένα χρονολογικό terminus post quem γι'αυτόν τον ορίζοντα «ζωής» του ακρωτηρίου[26].

Η χερσόνησος ερημώθηκε μέσα στους αιώνες και στις αρχές του 20ου αιώνα ήταν πλέον βοσκότοπος. Στη δεκαετία του 1950 ο Δημήτρης Σταυλάς μέσα στα λείψανα του πύργου έκτισε ασβεστοκάμινο **(εικ. 3, 9)**, συνεχίζοντας την παράδοση των καμινάδων της περιοχής, οι οποίοι βιοπορίζονταν εκμεταλλευόμενοι τον ασβέστη που έδινε ο καλός βράχος του Μέσα Νησιού[27]. Το 1965 στην είσοδο του χωριού λειτούργησε πετρελαιοκίνητο ασβεστοκάμινο, έργο μεταναστών από την Αυστραλία που γύρισαν για εγκατάσταση στο νησί. Στο Βαθύ επέστρεψαν τότε αρκετές οικογένειες, αλλά εκείνη η αύξηση στον πληθυσμό του χωριού δεν κράτησε πολύ και το Δημοτικό Σχολείο έπαψε να λειτουργεί το 1976. Σήμερα, στον γαλήνιο τόπο ζουν ελάχιστοι, αλλά από εδώ κατάγονται πολλές φαμίλιες της εσωτερικής και της μεγάλης διασποράς που αγαπούν τον τόπο τους και ανταμώνουν στο γιορτινό πανηγύρι της Παναγίας του Θωμά, στις πρώτες μέρες του Σεπτέμβρη.

Στον επισκέπτη της Αστυπάλαιας των αρχών του 21ου αιώνα η εντυπωσιακή λιμνοθάλασσα και ο αψύς βραχώδης κόσμος του Βαθιού εμπνέουν

ίσως προϋπήρχε μεγαλύτερος ναός. Αρχαιότητες (αετωματική στήλη, κιονίσκοι, κιονόκρανο ύστερων χρόνων) έχουν βρεθεί εντοιχισμένες και εν χρήσει στον ναό του Αγίου Νικολάου, στην κορυφή του επιβλητικού λόφου που υψώνεται επάνω από τον ανατολικό μυχό του κόλπου. Βλ. Βλαχόπουλος 2017α, 372, εικ. 3.

[25] Βλαχόπουλος 2019, 285-287, εικ. 25-27, 30. Βλαχόπουλος 2020, 283, εικ. 2, 6-7, 11.

[26] Βλαχόπουλος 2020, 287-288, εικ. 27-28. Βλ. Κεφάλας 2017, 278, πίν. 47.11. Στο έργο του Άραβα γεωγράφου και χαρτογράφου El Idrisi (1100-1166 ή 1165) η Αστυπάλαια του πρώιμου 12ου αιώνα αναφέρεται ως νήσος "cultivée et peuplée, ou l'on trouve des resources, des boefs et des moutons" («νήσος με γεωργική παραγωγή και πολυάνθρωπη, όπου υπάρχουν σημαντικές πρόσοδοι, όπως βοοειδή και πρόβατα») Βλ. P.-A. Jaubert (μετφρ.), *Géographie d'Edrisi*, Paris 1836-1840, v. ii, 127.

[27] Σε αντίθεση με αυτό που είχε εκτιμηθεί παλαιότερα (Ντούμας 2005, 24. Βλαχόπουλος 2015α, 119, σημ. 6) ο πύργος δεν διαλύθηκε για την ασβεστοποίηση των λιθοπλίνθων του. Για τα παραδοσιακά ασβεστοκάμινα του Βαθιού, που ανευρίσκονται σε μεγάλη έκταση γύρω από τον κόλπο και σε όλο το Μέσα Νησί, βλ. Παπαστεφανάκη στον παρόντα τόμο. Παπαστεφανάκη υπό έκδοση.

μιαν αύρα μεταφυσικού[28]. Τα αρχαία λείψανα, απλωμένα γενναιόδωρα στην έκταση των ακτών και των αιώνων, γίνονται σιωπηλοί μάρτυρες του δυναμικού παρελθόντος του τόπου και συνθέτουν μια εικόνα της διαχρονικής πορείας του.

Η προϊστορική ακρόπολη

Οι προϊστορικές εγκαταστάσεις που επιχωριάζουν στο ακρωτήριο Ελληνικό ξεχωρίζουν σε όγκο, ποικιλία και ευρήματα ανάμεσα στις σύγχρονές τους στο Αιγαίο και βοηθούν σημαντικά την έρευνα στο να κατανοήσει τις νησιωτικές κοινωνίες του αρχιπελάγους που δραστηριοποιήθηκαν κατά την 4η και 3η χιλιετία π.Χ. **(εικ. 3, 4, 9)**.

Ο δολομιτικός ασβεστόλιθος κυριαρχεί παντού στο Βαθύ, σχηματίζοντας καρστικούς σχηματισμούς (σπήλαια) που συγκρατούν το νερό της βροχής και ευνοούν την περισυλλογή του. Στο ανατολικό πέρας της χερσονήσου του Πύργου εντοπίζεται το σπηλαιοβάραθρο Χάσμα, όπου πρόχειροι αναλημματικοί τοίχοι και πλήθος υδροφόρων αγγείων τεκμηριώνουν το βαθύτερο τμήμα του ως σημείου υδροληψίας, διαχρονικά[29] **(εικ. 4)**. Με την πρόσβασή του εύκολη, αλλά μη ορατή, το Χάσμα λειτούργησε επίσης ως χώρος συντήρησης αγαθών και ως καταφύγιο, σίγουρα περισσότερες φορές πριν από τους βομβαρδισμούς του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου[30]. Η πρόσφατη ανασκαφή ταφής Μεσολιθικών χρόνων (10η / 9η χιλιετία π.Χ.) στην απόκρημνη Σπηλιά του Νέγρου, επάνω από τις Βάτσες, η εγκατάσταση της 4ης και 3ης χιλιετίας π.Χ. στον ίδιο θάλαμο και η μετατροπή του σε τόπο λατρείας των Νυμφών[31] δίνουν μερικές από τις διαχρονικές διαστάσεις των σπηλαίων της Αστυπάλαιας, τις ο-

[28] https://www.youtube.com/watch?v=nsmUI_MbOCs.

[29] Βλαχόπουλος 2015β, 223-225, πίν. 137-139α. Βλαχόπουλος 2016α, 240-242, σχ. 5-6. Για την ευκολότερη περιαγωγή των ομβρίων υδάτων της βραχώδους πλαγιάς στο εσωτερικό του σπηλαίου είχαν λαξευθεί αύλακες περιμετρικά του κυκλικού στομίου, βλ. Βλαχόπουλος 2017α, 382-383, εικ. 40-41. Η έρευνα στο Χάσμα διεξάγεται σε συνεργασία με την αρχαιολόγο της Εφορείας Σπηλαιολογίας και Παλαιοανθρωπολογίας Γιάννα Ευσταθίου (βλ. Ευσταθίου – Βλαχόπουλος υπό έκδοση).

[30] Τις πρώτες αφηγήσεις για το Χάσμα και τους βομβαρδισμούς του πολέμου άκουσα το 2010 από την Σταυρούλα Καμπούρη-Μαρινάκη, τη σύγχρονη «Μπουμπουλίνα» του Βαθιού. Η φρεατοειδής είσοδος του σπηλαίου με τα χρόνια είχε εξαφανιστεί από τη βλάστηση και εντοπίστηκε πρόσφατα από τον Γιάννη Σταυλά, ο οποίος ξαναμπήκε σε αυτό μετά από μισόν αιώνα.

[31] Εδώ λατρεύονταν επίσης ο Ερμής και ο Παν. Βλ. Ευσταθίου – Τρανταλίδου 2020, 2358-2360, εικ. 19-21. Ευσταθίου στον παρόντα τόμο.

ποίες ίσως κάποτε εμπλουτίσει περαιτέρω ο εντυπωσιακός οξυκόρυφος σπηλαιοθάλαμος του Βαθιού[32].

Οι φυσικές διακλάσεις τεμαχίζουν εύκολα τον γκρίζο βράχο και οι άνθρωποι από το τέλος της 4ης χιλιετίας π.Χ., τουλάχιστον, τον λατόμευαν, τον μετακυλούσαν και τον έκτιζαν με μεγάλη ευκολία σε αναλημματικούς τοίχους, περιβόλους, κτήρια, πύλες, αναβάθρες και καταστρώματα μονοπατιών, μεταμορφώνοντας το Βόρειο-Βορειοανατολικό τμήμα του ακρωτηρίου σε μια εντυπωσιακή ακρόπολη επιφάνειας 7-8 στρεμμάτων **(εικ. 3, 4, 9)**. Αυτή περικλείεται και οριοθετείται από ένα συνεπές δίκτυο οικοδομικών στοιχείων, τα οποία προσαρμόζονται στο φυσικό ανάγλυφο και εξυπηρετούνται από τις πρώτες ύλες του. Μονοπάτια κατά το μήκος της βόρειας και της νότιας ακτής, λαξευμένα στον βράχο, καθιστούν την ακρόπολη προσιτή διά ξηράς από τουλάχιστον τρία σημεία της χερσονήσου[33].

Στη βορειοδυτική κλιτύ λοξά λατομευμένοι βράχοι αποτρέπουν την πρόσβαση από την ακτή και ένα δίκτυο ατραπών οδηγεί μέσω της Πύλης των Πλοίων **(εικ. 26)** στο μνημειώδες Ορθογώνιο Οικοδόμημα (Κ14) του ανώτερου αναβαθμού του ακρωτηρίου **(εικ. 3, 4, 9)**. Πρόκειται πιθανότατα για πύργο με ισχυρό αναλημματικό βόρειο μέτωπο, στη συνέχεια του οποίου εκτείνεται το ογκολιθικό Μεγάλο Ανάλημμα μήκους π. 55 μ., που συγκρατεί το ανώτερο πλάτωμα και μοιάζει να διευθετεί και να οχυρώνει τη βόρεια, λειτουργική κλιτύ της προϊστορικής ακρόπολης[34] **(εικ. 11)**.

Το δυτικό σκέλος της ακρόπολης ορίζει λίθινος χαμηλός περίβολος μήκους π. 130μ., ο οποίος στη βορειοδυτική γωνία του δημιουργεί άνοιγμα με κατώφλι[35] **(εικ. 4)**. Βραχογραφία σπείρας σε βραχόλιθο της κατασκευής δίνει το χρονολογικό της στίγμα. Εδώ καταλήγει ανωφερής δρόμος, εν μέρει λαξευτός στον βράχο, ο οποίος παρακολουθείται από την ομαλή βόρεια α-

[32] Το σπήλαιο έχει μήκος π. 30μ., μέγιστο πλάτος 6,5μ. και ύψος 14μ. Έχει ενδιαφέροντα σταλακτιτικό διάκοσμο, αλλά το εσωτερικό του ερευνάται με μεγάλη δυσκολία λόγω των κτιστών αναλημματικών τοιχίων που συγκρατούν τα εισρέοντα χώματα και των μεγάλων αποκολλημένων βράχων που κλείνουν την πρόσβαση στο βαθύτερο επίπεδό του.

[33] Βλαχόπουλος 2017α, 381, εικ. 36. Βλαχόπουλος 2015β, 220-222, πίν. 132-133.

[34] Για το Μεγάλο Ανάλημμα, βλ. Βλαχόπουλος 2014, 94, πίν. 73β, 74α, 75β; Βλαχόπουλος 2015α, 121, πίν. 99α. Βλαχόπουλος 2015β, 215, εικ. 1 (αποτύπωση Πρίαμος Ντούμας), πίν. 116α-β. Βλαχόπουλος 2018, 330-331, σχ. 1-3, εικ. 1-3. Βλαχόπουλος 2019, 278-283, εικ. 14-15.

[35] Βλαχόπουλος 2015α, 122, εικ. 1-2. Βλαχόπουλος 2018, 338-339, σχ. 1-3. Σε απόσταση π. 50 μ. στα Δυτικά του περιβόλου βρίσκεται το σπηλαιοβάραθρο Χάσμα, όπου καταλήγει φυσικό μονοπάτι.

κτή[36]. Πιθανός δρόμος είναι και η κατασκευή ευρέων βαθμιδωτών πλατωμάτων που ξεκινούν από το νότιο πέρας του περιβόλου, αν και είναι άδηλο το εάν αυτά κατέληγαν στην ακτή ή μόνο στο παρακείμενο πυκνότατα βραχογραφημένο πλάτωμα[37] **(εικ. 3, 4)**.

Το Μεγάλο Ανάλημμα ακολουθεί στην κατωφερή πορεία του το ακρωτήριο και με ένα δίκτυο ισχυρών αναλημματικών δακτυλίων απολήγει στην ανατολική ακτή, όπου λαξευμένες αναβάθρες (γλύστρες) εναλλάσσονται με ογκολιθικά αναλήμματα, δίνοντας μια εικόνα ισχυρών κατασκευών λιμενικού και ίσως αμυντικού χαρακτήρα[38]. Η μεγάλη λαξευτή αναβάθρα Π8 είναι το πλέον εντυπωσιακό λιμενικό έργο του ακρωτηρίου[39]. Τα πεταλόσχημα πλατώματα εκατέρωθεν της αναβάθρας, ίσως αμυντικοί πύργοι - προμαχώνες, καθιστούν το σύνολο ακόμα μνημειακότερο, παραπέμποντας σε ένα προστατευμένο μηχανισμό ανάσυρσης ελαφρών σκαφών **(εικ. 3, 10)**.

Οικοδομικό πρόγραμμα τέτοιας εμβέλειας και έκτασης απαιτεί τεχνογνωσία, τεχνολογία, συντονισμό και εκπαίδευση του ανθρώπινου δυναμικού, στοιχεία που προϋποθέτουν επιτελικό έλεγχο και πολιτική οργάνωση ώριμων κοινωνικών δομών για τον οικισμό στο Βαθύ. Από τη μεγάλη ποσότητα κεραμικής που υπάρχει παντού τριγύρω και έχει προκύψει από τις ανασκαφικές τομές, τα εν λόγω έργα μπορούν να χρονολογηθούν στη μετάβαση από το τέλος της 4ης (Τελική Νεολιθική) στις αρχές της 3ης χιλιετίας π.Χ. (Πρώιμη Εποχή του Χαλκού Ι), κεραμική φάση που γεφυρώνει την Τελική Νεολιθική «Αττική-Κεφάλα» και την Πρωτοκυκλαδική Ι φάση «Γρόττα-Πηλός»[40]. Παρότι το ακριβές χρονολογικό στίγμα της αναζητάται

[36] Βλαχόπουλος 2017α, 377-378, εικ. 21-22.

[37] Βλαχόπουλος 2016β, 317-319, σχ. 1, εικ. 2-6. Βλαχόπουλος 2017α, 378, εικ. 37-39. Βλαχόπουλος 2020, εικ. 1.

[38] Βλαχόπουλος 2014, 94, πίν. 73β, 74α, 75α. Βλαχόπουλος 2015α, 121, πίν. 99α. Βλαχόπουλος 2018, 330-331, σχ. 1-3, εικ. 16-19. Βλαχόπουλος 2019, 278-283, εικ. 14-15.

[39] Βλαχόπουλος 2014, 94, πίν. 75α. Βλαχόπουλος 2015β, 217, εικ. 2 (αποτύπωση Πρίαμος Ντούμας), πίν. 116α-β. Βλαχόπουλος 2017α, 380, εικ. 33. Βλαχόπουλος 2018, 330-331, εικ. 16.

[40] Kouka 2008. Zachos – Douzougli υπό εκτύπωση. Την Τελική Νεολιθική της φάσης αυτής εκπροσωπεί ο οικισμός και το νεκροταφείο στην Κεφάλα της Κέας και αρκετές θέσεις της Αττικής (Coleman 1977. Kouka 2008, 272-274, fig. 27.1) Η πρωιμότερη φάση της Πρωτοκυκλαδικής περιόδου ορίστηκε με βάση το υλικό από τον παράκτιο οικισμό της Γρόττας Νάξου και από τα νεκροταφεία στον Πηλό Μήλου, τον Πλαστηρά Πάρου και τις Λάκκουδες Νάξου (Kouka 2008, 274-276, fig. 27.2).

ακόμα, η κεραμική της φάσης αυτής είναι καλά γνωστή[41], αλλά το αρχιτεκτονικό αποτύπωμα της περιόδου και τα σύγχρονα συγκρίσιμα παράλληλα στο νησιωτικό Αιγαίο αποτελούν ζητούμενα της έρευνας[42].

Ο Χρίστος Ντούμας είχε αντιληφθεί τη σημασία της προϊστορικής εγκατάστασης στο Βαθύ και είχε συνδυάσει τη στρατηγική σημασία του με την καίρια για την ασφαλή ναυσιπλοΐα θέση της Αστυπάλαιας, που αποτελούσε μεσοπέλαγη «σκάλα» μεταξύ των Κυκλάδων, των Δωδεκανήσων και της Μικράς Ασίας[43]. Η ανεύρεση, από τον ίδιο, βιολόσχημου ειδωλίου της πρώιμης 3ης χιλιετίας π.Χ. πιστοποιούσε την επιρροή της Αστυπάλαιας από τις γειτονικές Κυκλάδες ήδη από την αυγή της προϊστορίας, παρά από τα νησιωτικά συγκροτήματα του Νότιου και Ανατολικού Αιγαίου[44]. Στο ίδιο συμπέρασμα συνέτεινε και η βραχογραφία σπείρας σε ισχυρό αναλημματικό τοίχο της βόρειας ακτής[45] **(εικ. 11, 31)**, αφού τόσο η τέχνη της επίκρουσης σε βράχους όσο και το ίδιο το μοτίβο χαρακτηρίζουν τη νοοτροπία και την αισθητική των Κυκλαδιτών στην τέχνη της εποχής εκείνης[46].

Με την εξέλιξη της επιφανειακής έρευνας σε συστηματική ανασκαφή, κατά τα έτη 2014-2018, πλείστα ευρήματα του Βαθιού διασαφήνισαν περαιτέρω

---

[41] Για την ορολογία και τη διάρκεια της περιόδου αυτής, βλ. Hope Simpson – Lazenby 1973, 166, 167, fig. 7.11, pl. 43. Coleman – Facorellis 2018. Βλ. Vlachopoulos – Angelopoulou 2019, 212-224, figs 24.16-24.38.

[42] Η Μαρκιανή Αμοργού είναι η μοναδική ερευνημένη οχυρωμένη ακρόπολη της Πρωτοκυκλαδικής Ι περιόδου, χρονολογούμενη σε ύστερη βαθμίδα της (Marangou κ.ά. 2008, 102, 104. Angelopoulou 2017, 134, 139).

[43] Ντούμας 2005. Ντούμας 2010.

[44] Ντούμας 2005, 24-25, εικ. 5-6. Βλ. Βλαχόπουλος 2015α, 121, πίν. 98α-β. Vlachopoulos – Angelopoulou 2019, 204, fig. 24.2.

[45] Στην αρχαιολογική ορολογία της ανασκαφής ονομάζεται, πλέον, «σπείρα Ντούμα» (Ντούμας 2005, 24-25, εικ. 4). Βλ. Βλαχόπουλος 2014, 94, πίν. 76α. Βλαχόπουλος 2015α, 121, πίν. 98α-β. Βλαχόπουλος 2017α, 376, εικ. 15.

[46] Την τέχνη της βραχογραφίας στις Κυκλάδες τεκμηρίωσε πρώτος ο Απεραθείτης μαθηματικός Μιχάλης Μπαρδάνης, στις επισημάνσεις του οποίου στηρίχτηκαν ο Χρ. Ντούμας και οι Έφοροι Αρχαιοτήτων Νικόλαος και η Φωτεινή Ζαφειροπούλου όταν διέγνωσαν ως Πρωτοκυκλαδικές τις βραχογραφίες από την Κορυφή τ'Αρωνιού (Ντούμας 1965) και άλλες θέσεις της Νάξου. Επίσης από την Ηρακλειά, όπου η διασπορά επίκρουστων σπειρών είναι σημαντική (Κανάκης 2010. Λεγάκη 2014. Λεγάκη 2016). Η ευρεία διάδοση των βραχογραφιών επιβεβαιώθηκε στις νεότερες έρευνες του Ύστερου / Τελικού Νεολιθικού οικισμού στον Στρόφιλα της Ανδρου (Televantou 2018. Televantou 2019) και του Πρωτοκυκλαδικού ΙΙ οικισμού στο Καστρί της Σύρου (Ρόμβος 2002, 17-25. Marthari 2017, 157-159, figs 19-21). Βραχογραφίες σπειρών, κοτυλών, πλοίων και άλλων θεμάτων διαπιστώθηκαν επίσης σε υπαίθριες θέσεις της Σίφνου, της Αμοργού και της Κέρου-Δασκαλειού.

και επαναπροσδιόρισαν τον ορίζοντα εξάπλωσης του Πρωτοκυκλαδικού πολιτισμού, αποδεικνύοντας ότι η Αστυπάλαια αποτελούσε μέρος της επικράτειάς του. Οι άνθρωποι που ζούσαν στο Βαθύ κατασκεύαζαν λεπίδες, ξέστρα, φολίδες, διατρητικά εργαλεία και αιχμές από κοφτερό μηλιακό οψιανό και λιγότερο από τον υποδεέστερης ποιότητας οψιανό της Κω και της Νισύρου, και από μεγάλη ποικιλία λίθων (πολλών εισηγμένων) λάξευαν τριβεία, χειρόλιθους, λειαντήρες, κρουστήρες, σύνεργα αλιείας, πώματα, βάρη, βλήματα, αξίνες και χάντρες[47]. Τα μετάλλινα αντικείμενα εμφανίζουν σημαντική ποικιλία και αρτιότητα στη διατήρησή τους (βελόνες, αγκίστρια ψαρέματος, περόνες, χάντρες) και έχουν κατασκευαστεί από κράμα αρσενικούχου χαλκού και μολύβι, πιθανόν αιγαιακής προέλευσης[48] **(εικ. 12α-γ)**.

Πλέον διαφωτιστικά για την αναζήτηση των ιδεολογικών αντιλήψεων της κοινωνίας, δύο σχηματικά ειδώλια από λευκό μάρμαρο ανήκουν στον βιολόσχημο κυκλαδικό αλλά και τον συνήθη στην Ανατολή τύπο Beycesultan, ενώ ένας αφαιρετικός τύπος με μακρύ λαιμό και υποτυπώδες κεφάλι συμφωνεί με τα προηγούμενα για τη χρονολόγησή τους στην αρχόμενη 3η χιλιετία π.Χ., ίσως και νωρίτερα[49] **(εικ. 13α-β)**. Μια λίθινη σφραγίδα με γραμμικό θέμα κοινό σε όλο το Αιγαίο απηχεί τις διοικητικές και επικυρωτικές συναλλαγές του κατόχου της, και εντάσσει την Αστυπάλαια στα ακμαία κέντρα με οργάνωση «πρωτοαστική», όπως η οικοδομική στιβαρότητα της ακρόπολης καταδεικνύει[50].

Οι ανασκαφικοί ορίζοντες στο Βαθύ έφεραν στο φως ευρήματα που τεκμηριώνουν, επιπλέον, αμοιβαίες επαφές με τα Δωδεκάνησα αλλά και σχέσεις της Αστυπάλαιας με τη Μικρασιατική ακτή, το Βόρειο και Ανατολικό Αιγαίο και την Κρήτη της Πρωτοχαλκής περιόδου. Σχήματα της κεραμικής, όπως ο κρατηρίσκος **(εικ. 14)** και η φιάλη **(εικ. 15)** είναι σκεύη που στις Κυκλάδες λαξεύονται επίσης σε μάρμαρο, ενώ άλλα αγγεία οφείλουν

[47] Τα εργαλεία τριπτού λίθου μελετά η Δρ Ευγενία Αδάμ και λειασμένου λίθου ο Οδυσσέας Μεταξάς. Την ορυκτολογική μελέτη των πρώτων υλών ερευνά ο καθ. Γιάννης Ηλιόπουλος. Βλ. ενδεικτικά Βλαχόπουλος 2014, 94-96, πίν. 77-78. Βλαχόπουλος 2015β, πίν. 117β, 128β. Βλαχόπουλος 2018, εικ. 9γ-ε, 15β, 20α-ε, 22. Βλαχόπουλος 2019, 274-275, 280, εικ. 4-7, 11, 18-19, 21-22. Βλαχόπουλος 2020, 291, εικ. 46 και τα οικεία κεφάλαια στον τόμο Βλαχόπουλος υπό έκδοση.

[48] Κατά την 3η χιλιετία π.Χ. δεν τεκμηριώνεται κυπριακός χαλκός στο Αιγαίο, όπου κυριαρχούν τα αρσενικούχα κράματα και όχι τα κασσιτερούχα της Ανατολής, βλ. Μαστροθεόδωρος και Μπασιάκος 2014. Την ανάλυση των μετάλλινων ευρημάτων του Βαθιού διενεργεί ο Δρ. Γιάννης Μπασιάκος (ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος).

[49] Vlachopoulos – Angelopoulou 2019, 205-206, figs 24.5, 24.26, όπου και συζήτηση για τη χρονολόγηση των τύπων.

[50] Βλαχόπουλος 2017β, 550, εικ. 5-7. Vlachopoulos – Angelopoulou 2019, 205, fig. 24.3.

το σχήμα τους σε ειδικές χρήσεις, πέρα από τη μαγειρική και το σερβίρισμα[51]. Η τεχνολογία κατασκευής των αγγείων είναι υψηλή και οι κεραμείς του νησιού γνωρίζουν καλά τα κέντρα παραγωγής του Αιγαίου, από όπου σημειώνονται εισαγωγές[52].

Οι Π-σχημες εξέδρες και οι βρεφικοί εγχυτρισμοί

Εννέα εγχυτρισμοί βρεφών, δηλαδή οι ενταφιασμοί αρτιγενών ή λίγων μηνών βρεφών μέσα σε οικιακά αγγεία που ήταν πλέον αχρηστευμένα ή σπασμένα, είχαν προσεκτικά διευθετηθεί σε δύο Π-σχημες ογκολιθικές «εξέδρες» της βόρειας ακτής του ακρωτηρίου **(εικ. 3, 4)**. Στα αγγεία είχαν ταφεί συνολικά 13 βρέφη, ηλικίας από λίγων εβδομάδων και 2-6 μηνών έως (ένα παιδάκι) 1,5-2 ετών. Σε κάθε αγγείο υπήρχαν από ένα έως τρία μωρά[53].

Η Εξέδρα 1 αποκαλύφθηκε το 2012, κατά την επιφανειακή έρευνα του ακρωτηρίου, όταν ένας κρατηρίσκος σκεπασμένος με λίθινο πώμα βρέθηκε θαμμένος στο συμπαγές κοκκινόχωμα, ακριβώς στο επίπεδο του θαλασσινού νερού **(εικ. 9, 14, 16)**. Μια κάθετα τοποθετημένη λίθινη πλάκα λειτουργούσε ως «σήμα» της ταφής. Όταν το αγγείο μεταφέρθηκε στο εργαστήριο αποδείχτηκε ότι περιείχε την ταφή βρέφους, περίπου 4 μηνών, το κρανίο του οποίου στον κολοβό πυθμένα του αγγείου συγκρατούσε ύφασμα (βρέθηκε αποτυπωμένο στο χώμα)[54]. Η Εξέδρα 1, ελλειψοειδώς λαξευμένη στον φυσικό βράχο η βυθισμένη μισή και ορθογώνια στην κτιστή πλάτη της, φιλοξενούσε δύο ακόμα σύνολα εγχυτρισμών επάνω σε αδρό λιθόστρωτο δάπεδο. Μια μεγάλη φιάλη και τμήματα μικρότερων αγγείων περιείχαν τρία βρέφη από 2 έως 5 μηνών[55] και σε συμπαγές συσσωμάτωμα χώματος, μέσα

[51] Βλαχόπουλος 2019, 273-274, εικ. 1-2. Βλαχόπουλος 2020, 288-290, εικ. 34-39. Vlachopoulos – Angelopoulou 2019, 212-224, figs 24.18-24.38.

[52] Τη μελέτη της προϊστορικής κεραμικής από το Βαθύ διενεργεί η Δρ. Νατάσα Αγγελοπούλου, βλ. Vlachopoulos – Angelopoulou 2019. Τις πετρογραφικές αναλύσεις διενεργεί η καθηγήτρια Jill Hilditch.

[53] Τη μελέτη των εγχυτρισμών πραγματοποιεί ο καθηγητής Simon Hillson συνεπικουρούμενος από την ανθρωπολόγο Αλίκη Γιαννίκου, βλ. Hillson υπό έκδοση.

[54] Βλαχόπουλος 2015α, 122, πίν. 99b-100. Βλαχόπουλος 2015β, 215, εικ. 3, πίν. 117-118. Βλαχόπουλος 2017α, 379, εικ. 27β, 29α-β, 30. Vlachopoulos – Angelopoulou 2019, 205, 220, figs 24.15, 24.36.

[55] Βλαχόπουλος 2015β, 215-217, εικ. 3, πίν. 119-120; Βλαχόπουλος 2016α, 244, σχ. 7. Βλαχόπουλος 2017α, 379, εικ. 27β, 31α-β. Vlachopoulos – Angelopoulou 2019, 205, figs 24.15, 24.18, 24.19, 24.35.

στο λιθόστρωτο, υπήρχε νεογέννητο μωρό[56] **(εικ. 15)**. Σε ψηλότερη βαθμίδα της νοτιοδυτικής γωνίας, μια κτιστή τριγωνική θήκη (Εξέδρα 2) είχε δεχθεί ευμέγεθες αποθηκευτικό σκεύος με χοανοειδές στόμιο περιέχον τρία βρέφη ηλικίας 3,5-5 μηνών, το οποίο συνόδευε επίπεδο λίθινο βαρίδι, προφανώς κτέρισμα[57] **(εικ. 17)**.

Τα οκτώ βρέφη που είχαν ταφεί σε αγγεία σχεδόν αμφιθεατρικά διατεταγμένα στην ορθογώνια κατασκευή ενώνονταν με δεσμούς συγγενικούς, όπως δείχνει η σπάνια για τα ανθρωπολογικά δεδομένα συνοδόντωση νεογιλών δοντιών που εμφανίζουν δύο από τα μωρά που είχαν ταφεί στα αγγεία των Εξεδρών 1 και 2[58].

Ανάλογο σύνολο βρεφικών εγχυτρισμών ήλθε στο φως στην μεγαλύτερη από τις παρακείμενες προς Δυσμάς Π-σχημες κατασκευές, στην ογκολιθική Εξέδρα Π2 **(εικ. 3, 4, 18, 19)**. Πατώντας σε επίμηκες λίθινο θρανίο και σχεδόν παραταγμένοι σε επαφή βρέθηκαν τρεις «κεραμικοί νάρθηκες» περιέχοντες βρεφικά οστά και τέταρτος μεμονωμένος, σε ελαφρά κατώτερο προς τη θάλασσα επίπεδο[59]. Τα επί τούτοις συναρτημένα τμήματα αγγείων είχαν αποτεθεί επάνω σε ένα εκτεταμένο και πυκνό στρώμα λευκών θαλασσινών χαλικιών, που καταλάμβανε όλο το παράκτιο μισό της εξέδρας, σαν απομίμηση ακτής ή βυθού[60]. Γύρω και συχνά εντός των εγχυτρισμών υπήρχαν κοχύλια, πυρήνες και τέχνεργα οψιανού, και λίθινα εργαλεία, προφανώς κτερίσματα των ταφών. Μοναδικό κτέρισμα ατομικού στολισμού υπήρξε η λίθινη χάντρα που συνόδευε το παιδάκι 1.5-2 ετών και ήταν μάλλον περασμένη στον λαιμό του[61].

Τη στιγμή που γράφεται το ανά χείρας κείμενο τα δεδομένα των βρεφικών εγχυτρισμών από το Βαθύ προκύπτουν ακόμα πλουσιότερα σε αριθμό και διασπορά στον χώρο, καθώς το 2019 στο ανώτερο επίπεδο του ακρωτηρίου, στο ηπίως κατωφερές πλάτωμα που αναπτύσσεται εξωτερικά του ογκολιθικού Ορθογώνιου Οικοδομήματος της ακρόπολης, βρέθηκαν τέσσε-

---

[56] Βλαχόπουλος 2016α, 236, σχ. 1-2, εικ. 4. Βλαχόπουλος 2019, 274, εικ. 9-11. Το αγγείο που ίσως περιέβαλλε το συσσωμάτωμα είναι πιθανό να είχε διαλυθεί και σε αυτό να ανήκουν κάποια από τα όστρακα μεγαλόσωμων αγγείων που βρέθηκαν στην περιοχή.

[57] Βλαχόπουλος 2016α, 236, σχ. 1-2, εικ. 4-6. Βλαχόπουλος 2016β, 317, 321, εικ. 1, 9. Vlachopoulos – Angelopoulou 2019, 205, figs 24.15, 24.22, 24.23.

[58] Hillson υπό έκδοση.

[59] Βλαχόπουλος 2018, 328-334, σχ. 2, εικ. 1-10. Βλαχόπουλος 2019, 277-278, εικ. 12-13. Βλαχόπουλος 2020, 292, εικ. 48-51.

[60] Τα ισομεγέθη και προσεκτικά διαλεγμένα λευκά βότσαλα είχαν μεταφερθεί από άλλη παραλία (πιθανόν το Γιαλούδι ή την Παχειά Άμμο), καθώς οι ακτές του κόλπου Βαθύ είναι βραχώδεις ή αμμουδερές.

[61] Βλαχόπουλος 2018, 333, εικ. 5, 7, 9ε.

ρεις ακόμα «εγχυτρισμοί» βρεφών[62] **(εικ. 20)**. Ο όρος εδώ αποδίδει συμβατικά τη σημαντικά αποκλίνουσα μέθοδο ταφής των νεογέννητων παιδιών στον εν λόγω χώρο από εκείνη στις παράκτιες «εξέδρες», καθώς η σορός τους είχε αποτεθεί σε μικρούς λάκκους που σχημάτιζαν οι διακλάσεις του φυσικού βράχου, ενώ σκόπιμα σπασμένα θαλάσσια βότσαλα, τέχνεργα οψιανού και λιγοστά όστρακα αγγείων συνδέονται με τις εν λόγω ταφές[63].

Χάλκινο αγκίστρι που ανασύρθηκε από την περιοχή των ταφών τεκμηριώνει έτι περαιτέρω τη συνήθεια της κτέρισης των πρόωρα χαμένων βρεφών κυρίως με εργαλεία από τις δραστηριότητες των ενηλίκων[64], τα οποία είτε κωδικοποιούν τον σκόπιμο αποχωρισμό της οικογένειας από χρήσιμα εργαλεία, ως ενέργεια δηλωτικής πόνου και θλίψης για το χαμένο μέλος της, είτε προβάλλουν ιδιότητες και δεξιότητες που το πρόωρα πεθαμένο παιδί θα αποκτούσε μελλοντικά στην κοινότητα. Η εναπόθεση καμένων καρπών και σπόρων (σταφυλιού, ελιάς, σίτου, κριθής και φακής), βρώσιμων κοχυλιών (στρειδιών, πορφυρών, τρόχων κλπ) και άλλων διατροφικών καταλοίπων, όπως οστών αιγοπροβάτων και ψαριών γύρω από τους εγχυτρισμούς στο Βαθύ τεκμηριώνουν τα αγαθά αυτά ως λείψανα επικήδειων-επιμνημόσυνων γευμάτων και τελετουργιών, και φωτίζουν τα στάδια των εθιμικών πράξεων που η κοινότητα επιτελούσε για την τίμηση των βρεφών[65].

Το περιέχον τη σορό πήλινο αγγείο συνιστούσε σε πρακτικό επίπεδο μια εύκολη λύση για την αδάπανη ταφή του βρέφους μεν, αλλά σαφώς λειτουργούσε προσομοιωτικά και μεταφορικά της γενέθλιας μήτρας που το έφερε στη ζωή. Παράλληλα, η κήδευση της φορητής ταφής μπορούσε να λάβει χώρα στον χώρο που η οικογένεια προέκρινε, και έτσι να ερμηνευθούν η διασπορά και οι διαφοροποιήσεις του τελετουργικού που παρατηρούνται στους εγχυτρισμούς του Βαθιού.

Ως ταφικό έθιμο, ο εγχυτρισμός των βρεφών είναι ελλιπώς τεκμηριωμένος στην ηπειρωτική Ελλάδα και το Αιγαίο της Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού ($5^{η}$-$3^{η}$ χιλιετία π.Χ.)[66]. Απαντά σε λίγες περιπτώσεις στα νησιά (Κέα, Πάρος, Μύκονος, Μήλος, Θήρα, Αμοργός, Λήμνος, Λέσβος, Κυρά-Παναγιά Σποράδων), την Κρήτη και τις ανατολικές ακτές

[62] Βλαχόπουλος 2021.

[63] Βλαχόπουλος 2021.

[64] Ανάλογα ευρήματα (κόνδυλος οψιανού, λίθινο βαρίδι) υπήρχαν στην Εξέδρα 1, βλ. Βλαχόπουλος 2016α, 235, σχ. 2, εικ. 2, 4. Βλαχόπουλος 2019, 274, εικ. 4, 6.

[65] Βλαχόπουλος 2018, 332-333, εικ. 9α-β. Βλαχόπουλος 2019, 275-276, 277, εικ. 8. Τα βοτανικά κατάλοιπα μελετά η Δρ Ε. Μαργαρίτη, τα οστά ζώων ο Δρ Γ. Καζαντζής και τα ιχθυολογικά κατάλοιπα η Δρ Δ. Μυλωνά.

[66] McGeorge 2013.

(Τροία), εντός και εκτός των οικισμών[67]. Στη Μικρά Ασία και την Ανατολία οι ταφές σε πίθο εφαρμόζονται κυρίως σε ενήλικες και οικογένειες που θάβονται σε οργανωμένο νεκροταφεία, ενώ οι ατομικοί εγχυτρισμοί βρεφών και παιδιών συνιστούν μεμονωμένες περιπτώσεις και γίνονται εντός των οικισμών[68]. Τα τρία σύνολα εγχυτρισμών που ήλθαν στο φως στο Βαθύ συνιστούν έναν σπάνιας ομοιογένειας χρονολογικό ορίζοντα της Τελικής Νεολιθικής / Πρωτοχαλκής Ι (3200-2800 π.Χ.) για το Αιγαίο, με την οικεία κεραμική να τεκμηριώνει την ικανή κατάρτιση των αγγειοπλαστών της Αστυπάλαιας και τις αμοιβαίες επιρροές από τα εργαστήρια της Αμοργού, της Νάξου και άλλων νησιών[69].

Τα δεδομένα από τις εγχυτρικές και τις συναφείς βρεφικές ταφές στο Βαθύ αντανακλούν πτυχές του κοινωνικού, εθιμικού και ιδεολογικού κώδικα μιας εξωστρεφούς κοινότητας που ακμάζει στην ασφάλεια του ευλίμενου τόπου, και ως εκ τούτου η διεπιστημονική έρευνά τους εμπλουτίζει σημαντικά τις γνώσεις μας για τις πρώιμες κοινωνίες της αιγαιακής προϊστορίας[70].

Όπως αναφέρθηκε, δύο από τα σύνολα εγχυτρισμών του Βαθιού καταλάμβαναν ισάριθμες Π-σχημες ογκολιθικές «εξέδρες», αλλά οι παρόμοιες κατασκευές που παρατάσσονται πυκνά στη βόρεια ακτή, στη σκιά του Μεγάλου Αναλήμματος, ήταν τουλάχιστον έξι **(εικ. 2, 3, 4, 9, 11)**. Οι υπόλοιπες στερούνταν ευρημάτων λόγω της αναστάτωσης από τη θάλασσα (Π1, Π3) ή

[67] Μεμονωμένο παράδειγμα καύσης συνιστά ο Ύστερος Νεολιθικός εγχυτρισμός μικρού παιδιού στη Φτελιά της Μυκόνου (Poulianos 2018). Οι παλαιότεροι βρεφικοί εγχυτρισμοί στο Αιγαίο είναι αυτοί στο νεκροταφείο της Κεφάλας Κέας (Coleman 1977), χρονολογούμενοι στην Τελική Νεολιθική περίοδο (4300-3200 π.Χ.). Ο μεγαλύτερος αριθμός εγχυτρισμών βρεφών της Πρωτο-κυκλαδικής περιόδου έχει βρεθεί στο Ακρωτήρι της Θήρας, όπου σε σπηλαιώδεις θαλάμους βρεφικές ταφές βρέθηκαν σε 8 εγχυτρικά αγγεία της Πρωτοκυκλαδικής Ι-ΙΙΙ περιόδου (Maniki υπό εκτύπωση). Για τις βρεφικές και παιδικές ταφές στο Αιγαίο της Νεολιθικής και Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, βλ. McGeorge 2012.

[68] Massa – Sahoglu 2011.

[69] Vlachopoulos – Angelopoulou 2019, 220, 222.

[70] Οι 3.500 εγχυτρικές ταφές βρεφών και μικρών παιδιών στην Κυλίνδρα της Χώρας Αστυπάλαιας, που χρονολογούνται από την Ύστερη Γεωμετρική μέχρι τη Ρωμαϊκή εποχή (Michalaki-Kollia 2010. Φανταουτσάκη υπό έκδοση), εμφανίζονται ως μια γοητευτική ενδο-νησιωτική σύμπτωση συγκρινόμενες με εκείνες του Βαθιού. Ωστόσο, το χρονολογικό άλμα από την αρχόμενη 3η έως την 1η χιλιετία π.Χ. και η διαφορά των αριθμών στις δύο περιπτώσεις δεν επιτρέπουν επί του παρόντος συγκρίσεις ή θεωρίες συσχετισμού τους.

δεν έχουν ανασκαφεί (Π4, Π6)[71] **(εικ. 16)**. Οι ορθογώνιες αυτές κατασκευές αποτελούνται από τρεις κτιστές πλευρές, με την τέταρτη πλευρά ανοικτή στη θάλασσα, αλλά σε απροσδιόριστη σχέση με αυτή[72]. Η έντονη κλίση της πλαγιάς, ο φόβος περαιτέρω διάλυσης των ασθενέστερων τοίχων και η βλάστηση δεν επέτρεψαν τις ανασκαφές στην περιοχή και έτσι είναι πρώιμο να υποστηρίξουμε εάν αυτή συνιστά μια «extra muros» ζώνη αποκλειστικά ταφικής χρήσης.

Η ανασκαφή της κατασκευής Π5 (Εξέδρες 4 και 5), η οποία βρίσκεται σε επαφή με την Εξέδρα 1, ανέδειξε εικόνα πολύ διαφορετική εκείνης **(εικ. 4, 16)**. Επάλληλα δάπεδα σκληρής γης με σημαντικά ευρήματα (μαρμάρινο βιολόσχημο και σχηματικό ειδώλιο, λίθινη σφραγίδα), κτιστές θήκες που περιείχαν εργαλεία, μεγάλοι αριθμοί σχιστολιθικών πλακών (πώματα ή βάσεις) και διασπορά ζωικών οστών, ξυλανθράκων και καμένων σπόρων συνιστούν ευρήματα οικιακού και οικοτεχνικού χαρακτήρα **(εικ. 13α-β, 16)**. Η ίδρυση υστερότερου πρόχειρου τοίχου και η μερική διάλυση των Εξεδρών 4 και 5 από τη θάλασσα δεν επέτρεψαν την πλήρη κατανόηση της κατασκευής, ωστόσο αυτή είναι αρχιτεκτονικά και κεραμικά σύγχρονη των παρακείμενων εγχυτρισμών[73].

Οικοτεχνικές δραστηριότητες θα μπορούσαν να λαμβάνουν χώρα και στο νότιο μισό της μεγάλης Εξέδρας Π2, στο δυτικό επίμηκες σκέλος της οποίας ανοιγόταν είσοδος κατώφλι και κτιστή παραστάδα[74] **(εικ. 18)**, ενισχύοντας το ενδεχόμενο τα μυστηριώδη αυτά κτήρια να συνδύαζαν τον χαρακτήρα του ταφικού μνημείου και του λειτουργικού οίκου.

Η αναγνώριση λαξευμένων στον βράχο επάλληλων «δρόμων» που εκκινούν από στιβαρή παράκτια κατασκευή (μώλο) για την προσέγγιση μικρών σκαφών και απολήγουν ανωφερώς σε δύο κοντινούς προβόλους στο Μεγάλο Ανάλημμα, που προφανώς λειτουργούσαν ως είσοδοι προς την ακρόπολη, δείχνουν ότι η βόρεια ακτή υπήρξε πεδίο πολλαπλών δραστηριοτήτων για την προϊστορική κοινότητα[75] **(εικ. 9, 11)**.

---

[71] Για την Εξέδρα Π1, βλ. Βλαχόπουλος 2016β, 319-320, εικ. 7.

[72] Σήμερα οι Π-σχημες κατασκευές εφάπτονται με το θαλάσσιο κύμα, αλλά όπως δείχνει η αρχαιολογική-γεωλογική έρευνα του Εργαστηρίου Θαλάσσιας Γεωλογίας και Φυσικής Ωκεανογραφίας του Πανεπιστημίου Πατρών η ακτή δεν ήταν πολύ βαθύτερα κατά την 3η χιλιετία π.Χ. Βλ. Βλαχόπουλος 2019, 279.

[73] Βλαχόπουλος 2016α, 236-238, σχ. 1, 3, εικ. 1, 7-10. Βλαχόπουλος 2018, 335-336, σχ. 2-3, εικ. 13α-β, 14, 15α-β. Vlachopoulos – Angelopoulou 2019, 205-206, 212-224, figs 24.23-24.30.

[74] Βλαχόπουλος 2019, 277-278, εικ. 12-13.

[75] Βλαχόπουλος 2014, 94, πίν. 74α, 76α. Βλαχόπουλος 2017α, 380-381, εικ. 5,15.

Ασαφής υπήρξε η εικόνα της ογκολιθικής Ορθογώνιας Κατασκευής / Εξέδρας Π7, στην Ανατολική ακτή του ακρωτηρίου, που εφάπτεται του εσωτερικού (νότιου) μετώπου του Μεγάλου Αναλήμματος και η ανασκαφή της οποίας απέφερε σημαντικά ευρήματα σε καθαρούς ορίζοντες της Τελικής Νεολιθικής / Πρωτοχαλκής Ι, επίσης. Χωρίς λείψανα εγχυτρισμών, η ισχυρά κατωφερής Π7 αποτελείται από δύο χώρους και καταλήγει στη θάλασσα ως λαξευτή στον βράχο βραχεία αποβάθρα[76] **(εικ. 21)**. Ίσως εδώ ανασύρονταν πλοιάρια και ο υπερκείμενος χώρος ήταν οικιακός, όπως δείχνουν λίθινα πώματα, τριβεία και άλλα εργαλεία, στοιχεία πυράς και διατροφικά κατάλοιπα. Ωστόσο, πέντε εν σειρά τοξοειδείς κατασκευές, μερικά ξεχωριστά ευρήματα (μαρμάρινο περίαπτο, η μολύβδινη χάντρα της **εικ. 12γ**, πήλινο σφονδύλι, τέχνεργα από οψιανό κλπ) και η ύπαρξη βραχογραφημένων κοιλοτήτων (κοτυλών) τεκμηριώνουν και εδώ ένα ανάλογα σύνθετο σύνολο ασκούμενων δραστηριοτήτων[77].

Το ερώτημα που επιτείνει η αμφίσημη ερμηνεία των ογκολιθικών Πσχημων κατασκευών του Βαθιού, είτε αυτές δέχτηκαν βρεφικούς εγχυτρισμούς, είτε φιλοξένησαν δράσεις μεταποίησης-κατανάλωσης τροφής και άλλες, είναι εάν τα εν λόγω κτήρια της ακτής ήταν σπίτια. Το ακόμα πιο ουσιαστικό ζητούμενο, ωστόσο, αφορά το εσωτερικό της ακρόπολης, όπου θα περίμενε κανείς να ταυτισθούν αρχιτεκτονικά λείψανα του οικισμού που το δίκτυο περιβόλων, αναλημματικών δακτυλίων και πυλών δείχνει να οριοθετεί. Όσο λείψανα οικιών δεν βρίσκονται στις ανασκαφικές τομές και όσο η «intra muros» ζώνη αποκαλύπτει μόνο υπαίθριες βραχογραφημένες νησίδες ή τον φυσικό βράχο να έχει δεχθεί εγχυτρικές ταφές βρεφών, το Βαθύ θα παραμένει μια θέση σπουδαίων ευρημάτων μεν, αλλά και πεδίο ανοικτών ερωτημάτων για την έρευνα.

Ίσως οι βραχογραφίες που θα εξεταστούν αμέσως μετά βοηθήσουν στην αναδιατύπωση των ερωτημάτων και στην ασφαλέστερη προσέγγιση των παραμέτρων που θα οδηγήσουν στις απαντήσεις τους.

Οι προϊστορικές βραχογραφίες

Από τα πρώτα χρόνια των ερευνών στο Βαθύ το πλέον σημαντικό εύρημα υπήρξε ο μεγάλος αριθμός προϊστορικών βραχογραφιών που εντοπίστηκαν σε ευρεία έκταση των βράχων του ακρωτηρίου, κτιστών, λατομευ-

[76] Βλαχόπουλος 2019, 278-283, εικ. 14-16.
[77] Βλαχόπουλος 2019, 281-282, εικ. 16-23.

μένων και ριζιμιών[78]. Αναπαραστατικά θέματα (πλοία, εγχειρίδια) διαπιστώθηκαν κυρίως σε «πυλίδες-εισόδους» προς την ακρόπολη, αλλά το πλέον συνεπές στην επανάληψή του μοτίβο είναι οι σπείρες (συνεχούς γλυφής και στικτές), εντοπιζόμενες κυρίως σε λαξευμένα στον βράχο μονοπάτια, που συνιστούν το δίκτυο κυκλοφορίας στο ακρωτήριο και καταλήγουν στις πύλες[79] **(εικ. 4)**.

Στο κύριο και διαχρονικής χρήσης για την πρόσβαση στην ακρόπολη μονοπάτι της βόρειας ακτογραμμής, η επίπεδη επιφάνεια μεγάλου βράχου έχει επικρουσθεί με πυκνές αβαθείς κοτύλες που δημιουργούν στικτή σπείρα διαμέτρου π. 0.50 μ.[80]. Το ευμέγεθες βραχογράφημα είναι ορατό μόνο στο σκληρό φως της Ανατολής και στο μαλακό φως της Δύσης **(εικ. 22)**. Τον «προσανατολισμό» αυτόν, δηλαδή την εντονότερη εμφάνιση της γλυφής στο πλάγιο φως, θα συναντήσουμε στις περισσότερες βραχογραφίες που έχουν επικρουσθεί σε επίπεδη ή ελάχιστης κλίσης επιφάνεια, με καλύτερα παραδείγματα τις βραχογραφίες στον επίπεδο Βράχο του Δίωνος **(εικ. 23, 24, 25, 33)**, τις τρεις σπείρες σε ευθεία μονοπατιού και τα πλησιόχωρα ανθρώπινα πέλματα, όλα στη νότια ακτή[81] **(εικ. 4)**.

Ανάλογη «ορατότητα» σε σχέση με την κλίση του φωτός έχουν οι βραχογραφίες σε κατακόρυφα μέτωπα βράχου, όπως τα πλοία της Πύλης των Πλοίων[82] **(εικ. 26, 27)** και τα εγχειρίδια της Πύλης των Εγχειριδίων[83] **(εικ. 29, 30)**, τα αβακωτά[84] **(εικ. 4)**, το οριζόντιο 8-σχημο[85] **(εικ. 4)**, η «σπείρα Ντούμα» **(εικ.**

---

[78] Για τις βραχογραφίες του Βαθιού, βλ. Βλαχόπουλος 2017α, 375-377, εικ. 10-20, 37-39. Επίσης τα κεφάλαια του γράφοντος, του Ν. Σεπετζόγλου και του Π. Τζοβάρα στον τόμο Βλαχόπουλος υπό έκδοση.

[79] Για τη διασπορά των σπειρών στο ακρωτήριο, βλ. Βλαχόπουλος 2020, εικ. 1.

[80] Βλαχόπουλος 2015β, 218, πίν. 135α.

[81] Βλαχόπουλος – Ματθαίου 2014, 378-379, 382, εικ. 9. Βλαχόπουλος 2015β, 221-222, εικ. 135α-β. Βλαχόπουλος 2016β, 317-319, εικ. 2-5. Βλαχόπουλος 2017α, 381-382, εικ. 38-39 (Βράχος Δίωνος). Βλαχόπουλος 2015β, 218, πίν. 126β. Βλαχόπουλος 2019, 287 (σπείρες και πέλματα). Βραχογραφήματα ισοσκελών τριγωνικών θεμάτων πιθανολογούνται στα καταστρώματα των παράκτιων «δρόμων» της νότιας ακτής, βλ. Βλαχόπουλος 2015β, 218, πίν. 126α.

[82] Βλαχόπουλος 2015α, 120, πίν. 92β, 93α-β. Βλαχόπουλος 2015β, 217-218, εικ. 3, πίν. 124α. Βλαχόπουλος 2017α, 375-377, εικ. 10α-β.

[83] Βλαχόπουλος 2015α, 120, πίν. 94α-γ. Βλαχόπουλος 2017α, 375-376, εικ. 11-12, 16-17. Βλαχόπουλος 2020, 291, εικ. 45. Η αλλοίωση των επικρούσεων και η ρηγμάτωση των βράχου δημιούργησαν αρχικά την εκτίμηση περισσότερων εγχειριδίων (Βλαχόπουλος 2018, 334, εικ. 24α-β). Για τη δυσκολία ορατότητας των βραχογραφιών στο πεδίο, βλ. Tsigkas κ.ά. 2020.

[84] Βλαχόπουλος 2015α, 120-121, εικ. 2, πίν. 96α.

31) και ίσως το αιγοειδές (;) της βόρειας ακτής, η βέλτιστη θέαση των οποίων δεν σχετίζεται πάντοτε με το φως της Ανατολής. Για παράδειγμα, τα εγχειρίδια της ομώνυμης πύλης στον άξονα Β-Ν και η σχηματική ανθρώπινη μορφή του Πλατώματος 1 στον άξονα ΒΑ-ΝΔ[86] έχουν ως βέλτιστες ώρες θέασης τις μεσημβρινές. Αλλά και εκείνες οι βραχογραφίες που έχουν επικρουσθεί σε επιφάνειες λοξές, επικλινείς ή ακόμα και καμπύλες, όπως οι οφθαλμόσχημες-προσωπόμορφες σπείρες και τα πλοία της νότιας ακτής[87] **(εικ. 24, 25)**, η σπείρα στον βράχο του πύργου[88] και ο μεγάλος Βράχος των Σπειρών και των Εγχειριδίων[89] **(εικ. 28, 29)**, είναι σαφές ότι δεν οφείλουν τη θέση τους στο ηλιακό φως, αλλά στην επιθυμία η στίξη τους να είναι καθοδηγητικά ορατή, όπως δείχνει η σκόπιμη αμφιθεατρικότητα των βραχογραφιών γύρω από τον Βράχο του Δίωνος **(εικ. 4, 24, 25)** ή η στικτή σπείρα στο κατάστρωμα του μονοπατιού της Πύλης των Πλοίων[90] **(εικ. 26)**.

Εκλαμβάνοντας τη «φωτογενή» παράμετρο ως κριτήριο της διάκρισης των βραχογραφιών στο πεδίο δεχόμαστε a priori ότι αυτές προορίζονταν να αναφανούν στον αποδέκτη τους για λίγες μόνο ώρες της ημέρας, δηλαδή δεχόμαστε μεταξύ των δημιουργών και του κοινού μια σχέση παιγνιώδη ή μεταφυσική. Υπήρξε όμως ποτέ η σχέση αυτή καθοριστική στην υπόσταση των βραχογραφιών ή πρόκειται για το αποτέλεσμα της σύγχρονης οπτικής τους πρόσληψης, επειδή ακριβώς η αναγνώρισή τους γίνεται (πλέον) μόνο χάρη στην ανάγλυφη ιδιότητά τους;

Την απάντηση δίνει η βραχογραφία του σύνθετου γραμμικού θέματος της σπείρας με το αγκύλο στέλεχος και των τραπεζιόσχημων βαθμίδων σε βραχόλιθο της κατασκευής Π6, η οποία διαμορφώνει κτιστό «μώλο» μικρών σκαφών στη βόρεια ακτή **(εικ. 11, 31)**. Η «σπείρα Ντούμα» βρίσκεται ελάχιστα εκατοστά πάνω από τη θάλασσα που την βρέχει επί αιώνες τώρα, με αποτέλεσμα η ανοικτόχρωμη γλυφή που προήλθε από την αποφλοίωση της σκουρόχρωμης επιφάνειας του βράχου να διασώζει την αρχική αντι-

---

[85] Βλαχόπουλος 2020, 290-291, εικ. 1, 41-42.

[86] Βλαχόπουλος 2015β, 217, εικ. 3, πίν. 123α. Βλαχόπουλος 2018, 334, εικ. 25α-β.

[87] Βλαχόπουλος 2015β, 221-222, εικ. 134β. Βλαχόπουλος 2016β, 317-319, εικ. 3-6. Βλαχόπουλος 2017α, 377, εικ. 19-20, 37.

[88] Βλαχόπουλος 2015α, 120-121, πίν. 96β. Βλ. Βλαχόπουλος 2020, 295, εικ. 1.

[89] Βλαχόπουλος 2015α, 120, εικ. 2, πίν. 95α-β. Βλαχόπουλος 2019, 283-284, εικ. 24.

[90] Βλαχόπουλος 2015β, 217-218, πίν. 124α-β. Βλαχόπουλος 2017α, 376-377, εικ. 18.

χρωμία της[91]. Οι επίκρουστες παραστάσεις σε βράχους, συνεπώς, απέβλεπαν στη χρωματική εντύπωση του θέματος και λιγότερο στην ανάγλυφη απόδοσή του, που θα απαιτούσε πλάγιο φως για να αναφανεί (και συμπληρωματική αφή για να επαληθευθεί).

Από την άποψη αυτή μας δικαιώνει μεθοδολογικά η σύγχρονη πλήρωση των βραχογραφημάτων της ακρόπολης με κιμωλία[92], το λευκό χρώμα της οποίας είναι πολύ κοντά στην αρχική εικόνα των επίκρουστων αποφλοιώσεων του βράχου **(εικ. 32)**, όπως και η επιλογή μας τα εικαστικά σχέδια της ανασκαφής να δηλώνουν αυτή την αντιχρωμία **(εικ. 25, 28).**

Με δεδομένη τη δυνατότητα να διακρίνει κανείς ένα φωτεινό βραχογράφημα από μακριά και οποιαδήποτε ώρα της ημέρας, μπορούμε τώρα να φανταστούμε πόσο έντονα κατάστικτες θα ήταν οι βραχώδεις επιφάνειες της προϊστορικής ακρόπολης και τι εντύπωση θα έδιναν οι πυκνά επαναλαμβανόμενες εικονιστικές μονάδες σπειρών, σπειρών-οφθαλμών, πλοίων, εγχειριδίων και λοιπών θεμάτων στους κατοίκους και τους επισκέπτες, χερσαίους και παραπλέοντες **(εικ. 29)**. Η εξ αποστάσεως ορατότητα των βραχογλυφών του Βαθιού ενισχυόταν περαιτέρω από τη διαπίστωση ότι αυτές έμειναν αλώβητες από επικαλύψεις, διορθώσεις και ακυρώσεις, σε αντίθεση με τις βραχογραφίες του Στρόφιλα Άνδρου, που συχνά έχουν δεχθεί επάλληλες και διαδοχικές επικρούσεις κατά τη διάρκεια των προϊστορικών φάσεων της ακρόπολης[93].

Πράγματι, στο Βαθύ οι βραχογραφίες παρέμειναν άθικτες κατά τις δραστηριότητες των ιστορικών, χριστιανικών και νεότερων αιώνων στην ακρόπολη. Και όταν κάποιος Δίων, στον λήγοντα 5^{ο} ή τον αρχόμενο 4^{ο} αι. π.Χ., χάραξε το όνομά του στον επίπεδο βράχο της νότιας ακτής, επέλεξε την πλαϊνή στενή όψη για την κατωκέφαλη γραφή, αντί να το προσθέσει δίπλα ή επάνω στις πυκνές βραχογραφίες της επιφάνειας εκείνου[94] **(εικ. 23)**. Δύο κατ'ορθή γωνία μηνοειδή, φαλλόσχημα, θέματα που έχουν με ενιαία αδρή χάραξη επικαλύψει δακτυλιόσχημα βραχογραφήματα **(εικ. 4, 33)** πρέπει να θεωρηθούν επίσης προϊστορικά (ως μοναδική περίπτωση επάλληλης σήμανσης) και όχι ανήκοντα τεχνοτροπικά και ιδεολογικά στον αστεϊσμό των

[91] Βλαχόπουλος 2014, 94, πίν. 74α, 76α. Βλαχόπουλος 2015α, 121, πίν. 98α-β. Βλαχόπουλος 2017α, 376, εικ. 15.

Ο Χρ. Ντούμας (2010) είχε υποθέσει παρακείμενο βραχογράφημα αιγοειδούς, μη σαφούς σχεδίασης ωστόσο.

[92] Βλαχόπουλος 2017α, 375-376, εικ. 10-11, 14, 19-20, 37-38.

[93] Televantou 2019, 165.

[94] Βλαχόπουλος – Ματθαίου 2014, 378-379, 382, εικ. 9.

αρχαίων φρουρών του ακρωτηρίου και την άτεχνα στικτή γραφή τους[95]. Ανάλογο επίμηκες θέμα, αλλοιωμένο πλέον, διαπιστώθηκε στον εντυπωσιακό Βράχο των Σπειρών και των Εγχειριδίων **(εικ. 28)**, ενώ ο δακτυλιόσχημος κρίκος εμφανίζει ευρεία διάδοση στις βραχογραφίες του Στρόφιλα και στη μικροτεχνία της νεολιθικής εποχής, πιθανότατα ως ανεικονική υποδήλωση γονιμικού ή θεολογικού περιεχομένου[96].

Όπως αναφέρθηκε, σημαντική παράμετρος για τη λειτουργική ορατότητα των βραχογραφιών του Βαθιού υπήρξε η μεγάλη τους κλίμακα. Τα δύο μεγαλύτερα από τα έως και πέντε πλοία της ομώνυμης πύλης έχουν μήκος 0.85 και 0.84μ. **(εικ. 26, 27)**, τα κατακόρυφα εγχειρίδια έως 0.30μ. **(εικ. 29, 30),** οι σφυροπελέκεις ομοίως[97]. Η μέση διάμετρος των σπειρών είναι 0.25μ. **(εικ. 22, 31, 32)**. Στην αμέσως επόμενη κλίμακα ανήκουν βραχογραφίες δακτυλιόσχημων, μηνοειδών, τόξων, βελών, πελμάτων, της σχηματικής-σταυρό-σχημης ανθρώπινης μορφής και του αιγοειδούς(;), ενώ η μέση διάμετρος των κοτυλών και των πάσης φύσεως κοιλοτήτων που έχουν απολαξευτεί στους βράχους του ακρωτηρίου είναι 0.02-0.03μ. **(εικ. 4, 23, 25, 28).**

Η πυκνότητα των βραχογραφιών, όπως αναφέρθηκε, συνδέεται με ογκώδεις ριζιμιούς βράχους και ατραπούς πυλών ή με χώρους που σηματοδοτούν υπαίθρια δραστηριότητα, όπως το πλάτωμα επίπεδων βράχων πέριξ του Βράχου του Δίωνος στη νότια ακτή, σε περιοχή γαλήνιας θέασης του διαύλου και του κόλπου **(εικ. 24)**.

Το εάν τα βραχογραφημένα πεδία συνδέονται με κοινοτικές συγκεντρώσεις ευρείας συμμετοχής, τελετουργικά και θρησκευτικά δρώμενα ή συνιστούν χώρους καταγραφής αστρονομικών παρατηρήσεων (για να διατυπώσουμε μερικές υποθέσεις από όλο το φάσμα των σύγχρονων προσεγγίσεων) δεν θα το μάθουμε ποτέ. Βραχογραφικά θέματα, όμως, διαπιστώθηκαν και σε άλλα σημεία του ακρωτηρίου, όπως είναι οι αναλημματικοί τοίχοι και οι εξέδρες των ακτών, ο αναφυόμενος βράχος του ανώτερου επιπέδου του ακρωτηρίου και ο λίθινος περίβολος της ακρόπολης. Άρα, και με δεδομένο ότι η λάξευσή τους είναι χωρικά στοχευμένη και η γλυφή τους

[95] Τα θέματα αυτά είχαν λόγω της αδρής τους χάραξης θεωρηθεί «φαλλοί», πιθανόν συνδεόμενοι με το ανδρικό όνομα και ίσως την περιπαικτική διάθεση της επιγραφής (Βλαχόπουλος – Ματθαίου 2014, 378-379, 382).

[96] Κυπαρίσση-Αποστολίκα 2001, 54-56. Televantou 2017, 39-43, 46-47, figs 5.1-5.7 (Στρόφιλας), 5.15-5.16 (Πλάκα Άνδρου). Televantou 2018, 44, 45-46, figs 1a-b, 2a-b, 3, 4, 11a-b. Ο τύπος του δακτυλιόσχημου ειδωλίου / ring idol ίσως αποδίδεται σε λίθινο τέχνεργο, επιφανειακό εύρημα από το Βαθύ (Βλαχόπουλος 2019, 275, εικ. 7).

[97] Βλαχόπουλος 2018, 334, εικ. 11, 12α-β.

τεχνικά άρτια, οι βραχογραφίες φαίνεται να εξυπηρετούν ευρύ φάσμα σημάνσεων στον δημόσιο χώρο της προϊστορικής ακρόπολης.

Οι μεμονωμένες σπείρες, έγγλυφες και στικτές, παρατηρήσαμε ότι σημαίνουν περάσματα, μονοπάτια και δρόμους, σαν οδοδείκτες. Επειδή, όμως, μια σήμανση που επιβεβαιώνει την ορθότητα της κατεύθυνσης απευθυνόμενη σε ξένους που αναζητούν συγκεκριμένο προορισμό, είναι πρακτικά ασύμβατη για μια οχυρωμένη ακρόπολη, θα πρέπει να προσεγγίσουμε διαφορετικά τη συστηματική στίξη των βράχων του ακρωτηρίου με σπείρες.

Η πιθανότερη ερμηνεία εκτιμώ ότι οφείλεται στον συνδυασμό της ευρείας εμβέλειας των συμβολισμών του θέματος και της ευρείας εφαρμογής του στον υπαίθριο χώρο, την οικοδομική και την τέχνη της 3ης χιλιετίας π.Χ. Γραμμική, αενάως εκτατή και ατέρμων, μη αναπαραστατική, συνήθως δεξιόστροφη, η σπείρα εμφανίζει διάδοση παν-αιγαιακή και διαχρονική στην Εποχή του Χαλκού, ως κύριο διακοσμητικό μοτίβο στις βραχογραφίες των νησιών[98] και ως βασικό θέμα στην κεραμική της Πρωτοκυκλαδικής και Πρωτοκυκλαδίζουσας κεραμικής[99]. Στις εικονογραφικές συνάφειες των πήλινων τηγανόσχημων σκευών συνδυάζεται με το πλοίο, αποδίδοντας με ευφάνταστη πειστικότητα τα κύματα της θάλασσας, του αδάμαστου υγρού στοιχείου που περιδινίζει τα ναυτικά ταξίδια αλλά και αενάως περιτριγυρίζει το σύμπαν των νησιωτών[100]. Ανάλογα αναμενόμενο, όμως, θα ήταν στον κόσμο των ταξιδιωτών της θάλασσας να αντικατοπτρίζεται και ένας εξίσου σημαντικός κόσμος, εκείνος του ουρανού και των αστεριών[101]. Η αντίποδη σχέση των κυμάτων που φαίνονται την ημέρα και των φωτεινών άστρων που προσανατολίζουν τη νύχτα τους ναυτικούς μου γεννούν την ιδέα για μια διπλή -φυσική και μεταφυσική- πρόσληψη της σπείρας, που ως γραμμικό θέμα μεγάλης επαναληπτικής ευκολίας θα ήταν επιδεκτική περισσότερων συμβολισμών στα κοινωνικά συμφραζόμενα της Αιγαιακής 3ης χιλιετίας π.Χ. Αν λοιπόν η σπείρα κωδικοποιεί περισσότερα στοιχεία του φυσικού κόσμου (όπως η κινητήρια δύναμη του νερού, ο ζωογόνος ήλιος, ο φωτεινός χάρτης των άστρων, το σύμπαν εν τέλει) τότε περισσότερα είναι και εκείνα που αποδίδει, ιδίως εάν αυτά έχουν προσλάβει μέσα στον νου και τη σκέψη των Αιγαίων διαστάσεις κοσμολογικές και ίσως θεολογικές.

---

[98] Για τις σπείρες στις βραχογραφίες Άνδρου, Σύρου, Νάξου, Ηρακλειάς, Κέρου, Αμοργού και άλλων τόπων, βλ. Ρόμβος 2002, 22. Κανάκης 2010. Λεγάκη 2014. Λεγάκη 2016.

[99] Papazoglou-Manioudaki 2019, 25-28, figs 3.5-3.10. Στην εμπίεστη διακόσμηση πυξίδων και τηγανόσχημων επικρατεί, συνήθως, η παραλλαγή των ομόκεντρων κύκλων.

[100] Marthari 2017, 151, fig. 6.

[101] Ντούμας 2005, 17-20.

Τα όπλα και τα εργαλεία εμφανίζονται μεμονωμένα (σφυροπελέκεις) ή σε ζεύγη και ομάδες (εγχειρίδια) και μόνο το τόξο και το βέλος εμφανίζονται άπαξ[102] **(εικ. 4, 25)**. Οι πυκνές κοιλότητες που καλύπτουν επίπεδες επιφάνειες ριζιμιών και δομικών βράχων διαμορφώνουν «κέρνους», αλλά με κοτύλες μηδενικής χρηστικότητας[103] **(εικ. 4, 23)**.

Ιδιαίτερη κατηγορία παραστάσεων συνιστούν τα πλοία. Οι διαστάσεις τους στην ομώνυμη πύλη αποπνέουν μνημειακότητα, αλλά στη νότια ακτή παρατίθενται ως έργα μιας υπαίθριας πινακοθήκης. Ας παρατηρηθεί, ωστόσο, ότι το εκεί μεμονωμένο πλοίο είναι πολύκωπο και διαθέτει πηδάλιο **(εικ. 34)**, ότι τα δύο κοντινά πλοία παριστάνονται σε νηοπομπή[104] **(εικ. 35)**, αλλά ότι και τα τρία αποδίδουν στοιχεία που παραπέμπουν σε θαλαμίσκους ή ξάρτια. Τα πλοία του Βαθιού είναι καλά σχεδιασμένα και οι συνεχείς γλυφές τους αποδίδουν με σαφήνεια το αμφίπλωρο σκαρί, τα στολισμένα ακρόπρωρα, τα κουπιά και το μακρύ πηδάλιο με το τριγωνικό άκρο, που ολοκάθαρα διακρίνεται στο πολύκωπο σκάφος της πύλης **(εικ. 26, 27)**. Πηδάλιο δεν απεικονίζεται σε καμία από τις δεκάδες παραστάσεις πλοίων παλαιότερων και σύγχρονων περιόδων ($5^{η}$-$3^{η}$ χιλιετία π.Χ.), και από την άποψη αυτή η αρχαιοναυπηγική του προϊστορικού Αιγαίου οφείλει άφθονη νέα γνώση στις βραχογραφίες του Βαθιού[105].

Τα πλοία του Βαθιού δεν είναι έργα της αυθόρμητης εικαστικής τυχαιότητας του graffito. Η παράσταση της πύλης αποδίδει τον στόλο σε αναβατική προοπτική πλου ή ελλιμενισμού τόσο επιτυχή, ώστε η σκηνή να προοιωνίζει αρετές της θηραϊκής τοιχογραφίας. Η γλυφίδα του δημιουργού τους γνωρίζει άριστα την τυπολογία τους, αλλά και η εποχή την αναπαράγει ευρύτατα, όπως δείχνουν τα 15 όμοια σκάφη που έχουν εγχαραχθεί στην επίπεδη επιφάνεια 14 τηγανόσχημων σκευών της Πρωτοκυκλαδικής ΙΙ περιόδου[106].

Η παράσταση «τηλεφανούς» στόλου στην παραστάδα της πύλης επέχει θέση αφηγηματικού θυρεού, μέσω του οποίου η κοινότητα υπομνηματίζει τη ναυτοσύνη της, τεκμηριώνει τον πλούτο της και στέλνει μηνύματα ισχύος σε όσους τον επιβουλεύονται. Ο σύγχρονος ερευνητής, βέβαια, λαμβάνει άλλες

[102] Βλαχόπουλος 2016β, 317-319, εικ. 2-3. Για τη διασπορά των θεμάτων στο ακρωτήριο, βλ. Βλαχόπουλος 2020, εικ. 1.

[103] Βλαχόπουλος 2015β, 221, πίν. 135α. Βλαχόπουλος 2016β, 317-319, εικ. 2, 3. Βλαχόπουλος 2019, 282, εικ. 23. Για τη διασπορά του θέματος, βλ. Βλαχόπουλος 2020, εικ. 1. Κατά την Χρ. Τελεβάντου (Televantou 2019, 171, fig. 44a-b) οι πυκνές ημικυκλικές κοτύλες του Στρόφιλα αποδίδουν τη θάλασσα. Για άλλες ερμηνείες, βλ. Ντούμας 1965, 52-63, πίν. 40-41. Λεγάκη 2016, 115.

[104] Βλαχόπουλος 2020, 291, εικ. 43-44.

[105] Tzovaras 2020.

[106] Marthari 2017, figs 1-9. Tzovaras 2020.

πληροφορίες, ελέγχοντας τις γνώσεις που είχαν δώσει έως σήμερα τα παράλληλα της Νεολιθικής και Πρωτοχαλκής ναυτικής εικονογραφίας[107]. Αναρωτιέται για την επάρκεια ξυλείας που απαιτούν σκαριά μήκους τουλάχιστον 30μ., όπως δείχνει ο αριθμός των κουπιών τους, τεκμηριώνει την πρωιμότητα εμφάνισης βασικών στοιχείων της ναυπηγικής που απηχούν το ένα ή δύο πηδάλιά τους και προσμετρά στην εύπλοια των ποντοπόρων ναύλων τους γνώσεις αστρονομικές, γεωγραφικές και χαρτογραφικές, ενδονησιωτικά δίκτυα συμμαχιών και εμπορικών συμφωνιών, εκπαιδευμένα πληρώματα, μηχανισμούς τροφοδοσίας, και τόσα άλλα που η προηγμένη ναυτοσύνη απαιτεί.

Τα πλοία του Βαθιού έχουν μακρύ σκαρί και ανομοίως υπερυψωμένα πλωραία άκρα, άρα είναι φορτηγίδες μεγάλων μεταφορικών δυνατοτήτων που ίσως κινδυνεύουν με ανατροπή εάν ταξιδέψουν κενά εμπορεύματος[108]. Ένα τέτοιο δίκτυο ναυπήγησης, επάνδρωσης, λειτουργίας και απόσβεσης της δαπάνης έχει οπωσδήποτε βάση κοινοτική, διαχείριση συλλογική και υποστηρίζεται από εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό. Πρωτίστως, όμως, αυτή η απαιτητική αλυσίδα συντηρείται όταν και όσο ο στόλος έχει αποστολές αντάξιες των μεταφορικών του δυνατοτήτων και διακινεί φορτίο τιμαλφές, ώστε να αποφέρει κέρδος και γόητρο. Τα αγαθά που τα πολύκωπα αυτά πλοία «εμπορεύονται» (με την αρχική έννοια του όρου) προφανώς ικανοποιούν ανάγκες ζωτικές και συνεχείς. Αν προσπαθήσουμε να προσδιορίσουμε το φορτίο τους με βάση τα κριτήρια αυτά, θα προτάξουμε τα μεταλλεύματα χαλκού και αργυρούχου μολύβδου, πρώτων υλών που εξορύσσονται στην Αττική (Λαυρεωτική) και τις Κυκλάδες (Σίφνο, Κύθνο, Σέριφο), την Ανατολία και την Κύπρο, αλλά για τα οποία υπάρχει παντού ανάγκη στο Αιγαίο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού[109]. Η Αστυπάλαια, ως νήσος αμέταλλος, τα έχει επίσης ανάγκη, αλλά τα προμηθεύεται και σε επάρκεια όπως δείχνει η προβεβλημένη θέση των εγχειριδίων στις βραχογραφίες της, τα τέχνεργα αρσενικούχου χαλκού που βρίσκονται στις ανασκαφές και η χυτή μολύβδινη χάντρα από την Εξέδρα Π7 **(εικ. 12α-γ)**.

Όσο πυκνά και να είχε κατοικηθεί το νησί στην 3η χιλιετία π.Χ., οι ανάγκες του σε μεταλλεύματα θα υπήρξαν πεπερασμένες για να δικαιολογούν τέτοια και τόσα πλοία. Μήπως λοιπόν ο Αστυπαλίτικος στόλος εξυπηρετούσε ανάγκες ευρύτερων εμπορικών συμφερόντων και η σημαντική ναυτική έδρα

[107] Wedde 2000, κεφάλαιο 4, fig. 15.

[108] Η πειραματική (υπό κλίμακα) αναπαραγωγή του μεγαλύτερου από τα πλοία της πύλης για δοκιμές εύπλοιας και ευστάθειας σε όλες της συνθήκες έχει προγραμματισθεί από το Πανεπιστήμιο του Southampton, σε συνεργασία με την Ανασκαφή στο Βαθύ και υπό την εποπτεία του υποψήφιου διδάκτορα Π. Τζοβάρα.

[109] Gale – Stos Gale 2008. Ζάχος 2010. Georgakopoulou κ.ά. 2020.

στον βαθύ κόλπο είχε εξελιχθεί σε ένα πολυδύναμο ναυπηγικό και μεταπρατικό κέντρο, που με άξονα τις υπηρεσίες προς τρίτους είχε αναπτύξει μια πρώιμη μορφή νησιωτικού εφοπλισμού; Με το σκεπτικό αυτό συντάσσεται η προνομιακή ασφάλεια του ακρωτηρίου, η ιδανική διαμόρφωση της αμμώδους δυτικής ακτής του κόλπου για καρνάγιο, τα λιμενικά έργα στις ακτές της ακρόπολης και η άφθονη πρώτη ύλη των βραχύσωμων κέδρων που σαφώς ευνοούσαν δευτερεύουσες ναυπηγικές εργασίες. Για τον σκελετό και το πέτσωμα των πλοίων μεγαλόσωμοι κορμοί θα έρχονταν από τις *πιτυούσες* ακτές της Μικράς Ασίας αλλά και νησιά όπως η Νάξος, η Σάμος και η Ρόδος. Η μελέτη των ξυλανθράκων που βρέθηκαν στην ανασκαφή έδειξε ότι η Αστυπάλαια της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. ήταν αρκετά δασωμένη και ότι η εισηγμένη μαύρη/δασική πεύκη πιθανόν συνδέεται με τη ναυπηγική[110].

Τα εγχειρίδια, τριγωνικά αμφίστομα μαχαίρια ή βραχύσωμα ξίφη, επιχωριάζουν στην ομώνυμη πύλη και στα μονοπάτια που διέρχεται κανείς αφού έχει μόλις περάσει από την Πύλη των Πλοίων. Ανεξάρτητα, σε ζεύγη ή κρεμασμένα στον τελαμώνα μιας υπαίθριας οπλοθήκης **(εικ. 28, 29, 30)**, τα εγχειρίδια στο Βαθύ παριστάνονται με την Τ-σχημη λαβή τους, που επειδή ήταν κατασκευσμένη από υλικό φθαρτό δεν έχει διασωθεί σε κανένα από τα χάλκινα και αργυρά εγχειρίδια που γνωρίζουμε από τις Κυκλάδες και την Κρήτη της Πρωτοχαλκής περιόδου[111]. Ο τύπος, όμως, είναι ακόμα παλαιότερος και παράγεται ήδη κατά την Τελική Νεολιθική 4^{η} χιλιετία π.Χ.[112], οπότε μπορεί να είναι επίσης χυτός σε μήτρα και να διαθέτει κεντρική νεύρωση, όπως δείχνει μικρό εγχειρίδιο από τον Στρόφιλα της Άνδρου[113]. Το θέμα δεν εμφανίζεται αλλού στην πινακοθήκη των βραχογραφιών του Αιγαίου, αλλά το όπλο απαντά φορεμένο στη μέση ανδρικών ειδωλίων των Κυκλάδων και σε στήλες κυνηγών–πολεμιστών, οι οποίες διασπείρονται από το Βόρειο Αιγαίο και τα Βαλκάνια έως όλο το πλάτος της Μεσογείου, τεκμήριο και παράγωγο της διεθνούς «μεταλλουργικής κοινής» της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. [114].

Ως βασική μονάδα πολεμικής και κυνηγετικής εξάρτυσης με σαφή κοινωνική νοηματοδότηση, το εγχειρίδιο είναι το par excellence όπλο ατομικής προστασίας και κύρους, που συνδέεται με την επάρκεια του χαλκού, την τεχνολογία κραμάτωσης μπρούντζου και την απαιτητική τεχνογνωσία της χύτευσης. Στο Βαθύ καταλαμβάνει επιφάνειες εμβληματικές και περίοπτες,

[110] Τις ανθρακολογικές αναλύσεις διενεργεί η Δρ. Μαρία Ντίνου.
[111] Steinmann 2016.
[112] Ζάχος 2010, 84-88, εικ. 6-7.
[113] Televantou 2019, 163, fig. 29.
[114] Anati 2000. De Marinis 2000. Coleman – Facorellis 2018, 35-36, fig. 5.6a-b.

προβάλλεται εξίσου με τα πλοία και λειτουργεί συμπληρωματικά με αυτά – τεκμήρια της συλλογικής ισχύος εκείνα, τεκμήρια της ατομικής ισχύος αυτά.

Στους κατακόρυφους άξονες των παραστάδων τους, οι πύλες εισόδου στην ακρόπολη προβάλλουν μεγαλογράμματα σύμβολα πλούτου, υπεροχής, ανδρείας και ναυτοσύνης. Αυτοί οι επίκρουστοι θυρεοί επισφραγίζουν την ευρεία και παραγωγική συνοχή του κοινωνικού σώματος που κατοικεί στο Βαθύ, οι δυνάμεις του οποίου σχεδίασαν, συντόνισαν και εκτέλεσαν το εντυπωσιακό οικοδομικό πρόγραμμα της παράκτιας ακρόπολης που οι βραχογραφίες σήμαναν επιλεκτικά και στοχευμένα.

Οι βραχογραφίες της Αστυπάλαιας συνιστούν έναν πυκνό χάρτη πολύσημων μονάδων οπτικής, νοητικής και συμβολικής πρόσληψης, που η έρευνα προσπαθεί να αποκωδικοποιήσει. Με την ώθηση που προσφέρουν οι πρόσφατα δημοσιευμένες Χαλκολιθικές – Πρωτοχαλκές ερυθρογραπτές και επίκρουστες βραχογραφίες σε θέσεις της Ίμβρου[115] και σε σπήλαια του όρους Λάτμος, στην παράκτια ζώνη της Μικράς Ασίας[116], η τέχνη της βραχογραφίας του νησιωτικού Αιγαίου εισέρχεται σε μια φάση επαναπροσδιορισμού των χρονολογήσεων, της διασποράς, της θεματολογίας και των τεχνικών της[117]. Μεμονωμένα θέματα ή αναπαραστατικά και αφηγηματικά σύνολα «λιθογλυφών» που πολλαπλασιαστικά αναδεικνύονται στις Κυκλάδες και εσχάτως στην Κρήτη τείνουν να γεφυρώσουν περαιτέρω τις ώριμες φάσεις της Νεολιθικής με την Πρωτοχαλκή περίοδο, ενισχύοντας το αιγαιακό λίκνο της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ.

Η ανάγνωση και ερμηνεία των γλυφών στα βράχια του Βαθιού συμβάλλει καίρια στο να κατανοήσουμε την κοσμολογική «κοινή» των εικόνων του πολυνησιακού αυτού σύμπαντος και να γνωρίσουμε καλύτερα τις κοινωνίες που τις ανέπτυξαν και τις αναπαρήγαν, ως σύμβολα πλέον.

Επίλογος

Η διεπιστημονική έρευνα στο Βαθύ Αστυπάλαιας συμπληρώνει σε λίγο την πρώτη της δεκαετία. Στο σύντομο αυτό χρονικό προσπαθήσαμε να ανα-

[115] Ανδρέου και Ανδρέου 2017, εικ. 53α-β. Οι βραχογραφίες της Ίμβρου είναι ερυθρογραπτές, αλλά και επίκρουστες, όπως ευγενώς με ενημερώνουν ο Ηλίας και η Γιάννα Ανδρέου.

[116] Peschlow-Bindokat – Gerber 2012.

[117] Το θέμα των βραχογραφιών της Χαλκολιθικής και Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο αναπτύσσεται σε υπό έκδοση εργασία του γράφοντος με τίτλο "Vathy Astypalaia. An Early Cycladic Site in the Dodecanese" στο περιοδικό *Athenische Mitteilungen*.

δείξουμε τους στόχους, τη θεματολογία και τον τρόπο προσέγγισης ενός τόπου διαχρονικής κατοίκησης, όπου για έξι χιλιετίες το προνομιακό φυσικό περιβάλλον του κόλπου συνδυάστηκε παραγωγικά και ισόρροπα με τις ανθρώπινες κοινότητες που εγκαταστάθηκαν στις ακτές του.

Πέρα από τα απτά επιστημονικά ωφελήματα που επιλεκτικά παρατέθηκαν εδώ, η «Αρχαιολογική έρευνα πεδίου στο Βαθύ Αστυπάλαιας» επιδίωξε από την αρχή να συνδέσει τα μέλη της με τη σύγχρονη νησιωτική κοινωνία και να δημιουργήσει μία αλυσίδα γνώσης του παρελθόντος με το μέλλον, χωρίς οι ανάγκες και τα ήθη της σύγχρονης ζωής να δαιμονοποιούνται, ούτε να χρησιμοποιούνται ανεπεξέργαστα ως εργαλεία για την ανάπτυξη. Σε αυτή τη γέφυρα του παρελθόντος με το μέλλον, το μοντέλο στο οποίο η ομάδα μας επιχειρεί να επενδύσει είναι η μελέτη του συνόλου των παραδοσιακών δομών του νησιού, οι οποίες, στο κρίσιμο μεταίχμιο του παροπλισμού τους, μπορούν να ισχυροποιήσουν το άνυσμα που θα καταστήσει τον ιστορικό χρόνο ισότιμο συνομιλητή του σήμερα και θεμέλια γνώση για το αύριο.

Βιβλιογραφία

Αγγελοπούλου Α. 2014. *Κορφάρι των Αμυγδαλιών (Πάνορμος) Νάξου. Μία οχυρωμένη πρωτοκυκλαδική ακρόπολη,* ΥΠΠΟΑ, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αρ. δημοσ. 104, Αθήνα 2014.

Anati E. 2000, «Τα ιερά σε βράχους στην Ευρώπη», *Θεοί και Ήρωες της Εποχής του Χαλκού στην Ευρώπη*, Αθήνα 2000, 142-144.

Angelopoulou A. 2017, "Early Cycladic fortified settlements: aspects of cultural continuity and changes in the Cyclades during the third millennium BC", *Archaeological Reports* 63 (2016-2017), 131-150.

Ανδρέου Η. – Ανδρέου Ι. 2017, *Ίμβρος: Ένα μικρό νησί με μεγάλη ιστορία*, τ. Ι-ΙΙ, Αθήνα 2017.

Βλαχόπουλος Α. 2014, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2011, 93-96.

Βλαχόπουλος Α., 2015α, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2012, 115-123.

Βλαχόπουλος Α. 2015β, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2013, 213-225.

Βλαχόπουλος Α. 2016α, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2014, 233-254.

Βλαχόπουλος Α. 2016β, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2015, 315-322.

Βλαχόπουλος Α. 2017α, «Αρχαιολογικές έρευνες πεδίου στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Δωδώνη (Ιστορία-Αρχαιολογία)* τ. ΜΓ'-ΜΔ' (2014-2015), 371-411.

Βλαχόπουλος Α. 2017β, «Πρωτοκυκλαδική σφραγίδα από τη Γρότα της Νάξου. Συμβολή στην "ανάγνωση" των σφραγίδων της 3ης χιλιετίας π.Χ.», στο V. Vlachou – A. Gadolou (επιμ.), *ΤΕΡΨΙΣ. Studies in Mediterranean Archaeology in Honour of Nota Kourou*, *Études d'Archéologie* 10, Brussels, 543-559.

Βλαχόπουλος Α. 2018, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2016, 327-356.

Βλαχόπουλος Α. 2019, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2017, 273-300.

Βλαχόπουλος Α. 2020, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2018, 281-317.

Βλαχόπουλος Α. 2021, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2019.

Βλαχόπουλος Α. (επιμ.) υπό έκδοση *«Βαθύ Αστυπάλαιας 2013-2017. Πέντε χρόνια έρευνας σε ένα διαχρονικό παλίμψηστο του Αιγαίου», Χώρα Αστυπάλαιας 14 Ιουλίου 2018*, Πρακτικά Συνεδρίου υπό έκδοση.

Βλαχόπουλος Α. – Ματθαίου Άγγ. 2014, «Νεώτερα αρχαιολογικά Αστυπάλαιας», *ΗΟΡΟΣ* 22-25, 2010-2013 (2014) 375-386.

Βολανάκης Ιω. 2005, «Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Αστυπάλαιας Δωδεκανήσου», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, ΙΘ΄ (2005), 85-128.

Coleman J.E. 1977, *Keos I: Kephala. A Late Neolithic Settlement and Cemetery,* Princeton.

Coleman J. – Facorellis Y. 2018, "The shadowy 'proto-Early Bronze Age' in the Aegean", στο S. Dietz – F. Mavridis – Z. Tankosic – T. Takaoglou (επιμ.), *Communities in transition. The Circum-Aegean Area during the 5th and 4th Millennia BC*, *Monograph of the Danish Institute at Athens*, Volume 20, Oxbow books 2018, 33-66.

Dawkins R.M. – Wace A.J.B. 1905-6, "Notes from the Sporades", *BSA* 12, 152-159.

De Marinis R. 2000, «Στήλες-αγάλματα της Χαλκολιθικής Εποχής στην περιοχή των Άλπεων», *Θεοί και Ήρωες της Εποχής του Χαλκού στην Ευρώπη*, Αθήνα 2000, 145-152.

Ευσταθίου Ι. – Βλαχόπουλος Α. υπό έκδοση, «Σπήλαια περιοχής Βαθέος» στο Βλαχόπουλος υπό έκδοση.

Ευσταθίου Ι. – Τρανταλίδου Κ. 2020, «Σωστική ανασκαφή στο σπήλαιο 'του Νέγρου 2' Αστυπάλαιας», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 69, 2014, Β2, 2358-2360.

Ζάχος Κ. 2010, «Η μεταλλουργία στην Ελλάδα και στη ΝΑ Ευρώπη κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ.», στο Ν. Παπαδημητρίου – Ζ. Τσιρτσώνη (επιμ.), *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ.*, Αθήνα 2010, 77-91.

Zachos K. – Douzougli A. υπό εκτύπωση, "Attica and the Cyclades from the Chalcolithic to the Early Bronze Age", στο C. Doumas, A. Giannikouri, O. Kouka (επιμ.), *The Aegean Early Bronze Age: New Evidence, International*

Conference, Athens, April 11th-14th 2008, Ministry of Culture – Archaeological Institute of Aegean Studies, υπό εκτύπωση.

Ζερβουδάκη Η. 1975, «Αστυπάλαια», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 26 (1971), Χρονικά, 549-552.

Ζερβουδάκη 1977, «Αστυπάλαια», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 27 (1972), Χρονικά, 676-677.

Gale, N.H. – Stos Gale, S.A. 2008, 'Changing patterns in prehistoric Cycladic metallurgy', in N. Brodie – J. Doole – G. Gavalas – C. Renfrew (eds), *Horizon-Ορίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, McDonald Institute Monographs, The McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge, Cambridge 2008, 387-408.

Georgakopoulou M. – Douni K – Ginalas M. – Kakavogianni O. – Bassiakos I. 2020, "Recent finds from Final Neolithic and Early Bronze Age silver production sites in Southeastern Attica" στο N. Papadimitriou – J. C. Wright – S. Fachard – N. Polychronakou-Sgouritsa – E. Andrikou (επιμ.), *Athens and Attica in Prehistory. Proceedings of the International Conference, Athens, 27-31 May 2015*, Oxford 2020, 185-192.

Hillson, S. υπό έκδοση, "The children's remains in the burials from the Βαθύ excavations, 2012-2016", στο Βλαχόπουλος υπό έκδοση.

Hope Simpson R. – Lazenby J.F. 1973, "Notes from the Dodecanese III", *BSA* 68 (1973) 127-179.

Κανάκης, Χρ. 2010, «Οι επίκρουστες σπείρες της Ηρακλειάς», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 114 (2010), 76-82.

Κόλλιας Ηλ. 2004, «Τρεις μεσοβυζαντινές εκκλησίες της Αστυπάλαιας», *Θωράκιον, τιμητικός τόμος στη μνήμη Π. Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 137-148.

Κεφάλας Σ. 2017, «Τα νομίσματα ως φυλακτά από τον 4ο έως τον 12ο αιώνα», στο Κ. Λιάμπη – Κ. Παπαευαγγέλου-Γκενάκου – Δ. Πλάντζος (επιμ.), *Νόμισμα / Κόσμημα. Χρήσεις – Διαδράσεις – Συμβολισμοί από την Αρχαιότητα έως σήμερα, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Ίος 26-28 Ιουνίου 2009*, Αθήνα 2017, 263-288.

Kouka O. 2008, "Diaspora, Presence or Interaction? The Cyclades and the Greek Mainland from the Final Neolithic to Early Bronze II", στο N. Brodie – J. Doole – G. Gavalas – C. Renfrew (επιμ.), *Horizon-Ορίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades,* McDonald Institute Monographs, The McDonald Institute or Archaeological Research, University of Cambridge 2008, 311-319.

Κυπαρίσση-Αποστολίκα Α. 2001, *Τα προϊστορικά κοσμήματα της Θεσσαλίας*, Αθήνα 2001.

Λεγάκη Ειρ. 2014, «Βραχογραφίες Νάξου και Μικρών Κυκλάδων. Μια υπαίθρια πινακοθήκη ή κάτι παραπάνω;», *Φλέα* 44, 2014, 7-44.

Λεγάκη Ειρ. 2016, «Βραχογραφίες Νάξου και Μικρών Κυκλάδων» στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Κυκλαδική Κοινωνία 3.500 χρόνια πριν*, Αθήνα 2016,

111-119.

McGeorge Ph. 2012, "The Petras Intramural infant jar burial: context, symbolism, eschatology", στο M. Tsipopoulou (επιμ.), *Petras, Siteia – 25 years of excavations and studies. Acts of a 2-days conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010*, *Monographs of the Danish Institute at Athens* no 16, Athens 2012, 291-304.

McGeorge Ph. 2013, "Intramural Infant Burials in the Aegean Bronze Age, Reflections on symbolism and eschatology with particular reference to Crete", στο O. Henry (επιμ.), *Le Mort Dans La Ville, Pratiques, contexts et impacts des inhumations intra-muros en Anatolie, du début de l'Âge du Bronze à l'époque romaine*, Istanbul 2013, 1-19.

Μαγνήσαλη Μ. – Μπιλής Θ. υπό εκδοση «Βαθύ Αστυπάλαιας. Οι μετασχηματισμοί της αρχιτεκτονικής» στο Βλαχόπουλος υπό εκδοση.

Maniki A. υπό εκτύπωση, "Early Cycladic Akrotiri: The mortuary practice of enchytrismos", στο C. Doumas (επιμ.), Akrotiri Thera, Forty years of research *(1967-2007), Archaeological Society of Athens 15-16 December 2007*, υπό εκτύπωση.

Μαραγκού Λ. 2005, *Αμοργός ΙΙ. Οι αρχαίοι πύργοι*, Αθήνα 2005.

Marangou L. – Renfrew C. – Doumas C. – Gavalas G. 2008, "Markiani on Amorgos: an Early Bronze Age fortified settlement – Overview of the 1985-91 Investigations", στο N. Brodie – J. Doole – G. Gavalas – C. Renfrew (επιμ.), *Horizon-Ορίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, McDonald Institute Monographs, The McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge, Cambridge 2008, 97-105.

Marthari M. 2017, "Aspects of pictorialism and symbolism in the Early Bronze Age Cyclades: a 'frying pan' with longboat depiction from the new excavations at Chalandriani in Syros", στο V. Vlachou – A. Gadolou (επιμ.), *ΤΕΡΨΙΣ. Studies in Mediterranean Archaeology in Honour of Nota Kourou*, *Études d'Archéologie* 10, Brussels 2017, 147-160.

Massa M. – Sahoglu V. 2011, "Western Anatolian Burial Customs during the Early Bronze Age", στο V. Sahoglu – P. Sotirakopoulou (επιμ.), 2011. *Across. The Cyclades and Western Anatolia during the 3rd Millennium BC*, Istanbul 2011, 164-171.

Μαστροθεόδωρος Γ. και Μπασιάκος Ι. 2014, «Αναλυτικές και τεχνολογικές μελέτες χάλκινων αντικειμένων από την ακρόπολη στο Κορφάρι των Αμυγδαλιών (Πάνορμος Νάξου)», στο Α. Αγγελοπούλου, *Κορφάρι των Αμυγδαλιών (Πάνορμος) Νάξου. Μία οχυρωμένη πρωτοκυκλαδική ακρόπολη,* ΥΠΠΟΑ, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αρ. δημοσ. 104, Αθήνα 2014, 458-473.

Michalaki-Kollia M. 2010, "Un ensemble exceptionnel d'enchytrismes de nouveau-nés, de fœtus et de nourrissons découvert dans l'ile d'Astypalée en Grèce : Cimetière de bébés ou sanctuaire?", στο A.–M. Guimier-

Sorbets – Y. Morizot (επιμ.), *L'Enfant et la mort dans l'Antiquité I. Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques. Le signalement des tombes d'enfants, Actes de la table ronde internationale organisée à Athènes, 2008*, Paris, de Boccard, 161-194.

Morris S.P. – Papadopoulos J.K. 2005, "Greek Towers and Slaves: An Archaeology of Exploitation", *American Journal of Archaeology* 109 (2005), 155-225.

Ντούμας Χρ. 1965, «Κορφή τ'Αρωνιού: μικρά ανασκαφική έρευνα εν Νάξω», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* Β 20 (1965), 41-64.

Ντούμας Χρ. 2005, «Η Αστυπάλαια στην πρώιμη ιστορία του Αιγαίου. Θεωρίες και Αρχαιολογική Μαρτυρία», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΙΘ΄, 2005, 17-33.

Ντούμας Χρ. 2010, «Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας 2008*, 133-134.

Παναγιωτοπούλου-Ατζακά Π. 2014, «Τα ψηφιδωτά δάπεδα των νησιών του Αιγαίου, με έμφαση στα Δωδεκάνησα, κατά την Ύστερη Αρχαιότητα. Σχέσεις με τα ψηφιδωτά των προς Ανατολάς περιοχών», στο Ν. Ζάρρας – Μ. Στεφανάκης (επιμ.), *Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την ύστερη Αρχαιότητα. Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του Ηλία Κόλλια, Ρόδος 19 Δεκεμβρίου 2011*, *Ευλιμένη* 2, Ρέθυμνο 2014, 41-80.

Παπαβασιλείου Ελ. υπό έκδοση, «Αρχαιολογικά κατάλοιπα από την παλαιοχριστιανική περίοδο στην Αστυπάλαια (4ος–7ος αι. μ.Χ.)», στο Βλαχόπουλος υπό εκδοση.

Papazoglou-Manioudaki L. 2019, "An Early Cycladic Figurine from the Acropolis of Athens", στο M. Marthari – C. Renfrew – M. Boyd (επιμ.), *Early Cycladic Sculpture in Context from Mainland Greece, the North and East Aegean*, Oxford - Philadelphia, 2019, Oxford – Philadelphia 2019, 22-34.

Παπαστεφανάκη Λ. υπό εκδοση, «Τα ασβεστοκάμινα της Αστυπάλαιας από την προβιομηχανική στη βιομηχανική παραγωγή στη διάρκεια του 20ού αιώνα», στο Βλαχόπουλος υπό εκδοση.

Peschlow-Bindokat A. – Gerber C. 2012, "The Latmos-Besparmak Mountains. Sites with Early rock Paintings in Western Anatolia", στο M. Özdoğan – N. Başgelen – P.-I. Kuniholm (επιμ.), *The Neolithic in Turkey. New Excavations and New research.* Vol. 4 – Western Turkey, Istanbul 2012, 67-115.

Poulianos N. 2018, "Infant Burial at Neolithic Ftelia, Mykonos", στο A. Sampson – T. Tsourouni (επιμ.), *Ftelia on Mykonos, Greece. Neolithic Networks in the Southern Aegean Basin*, v. ii, Athens 2018, 237-239.

Ρόμβος Τ. 2002, *Στα ίχνη. Το λίθινο χρονικό της Σύρου*, Μυτιλήνη 2002.

Ross L. 1843, *Riesen auf des Griechischen Inseln des aegaeischen Meeres*, τόμος II, Sturgard – Tuebingen 1843.

Steinmann B. 2016, "Zwei fruehkykladische Dolche aus der Sammlung der Badischen Landesmuseums. Zu Kontexten und Typologie von Metalldolchen", *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 131 (2016), 1-30.

Televantou C. 2017, "Figurines from Strophilas, Andros", στο M. Marthari – C. Renfrew – M. Boyd (επιμ.), *Early Cycladic Sculpture in Context*, Oxford – Philadelphia 2017, 39-51.

Televantou C. 2018, "The Roots of the Pictorial Art in Cyclades: from Strophilas to Akrotiri", στο A. Vlachopoulos (επιμ.*), PAINTBRUSHES. Wall-Painting and Vase-Painting of the 2nd millennium BC in dialogue*, Athens 2018, 42-65.

Televantou C. 2019, "The Neolithic Settlement at Strofilas, Andros", *Papyri - Scientific Journal* 8 (2019), 146-181.

Tsigkas G. – Sfikas G. – Pasialis A. – Vlachopoulos A. – Nikou Chr. 2020, "Markerless detection of ancient rock carvings in the wild: rock art in Vathy, Astypalaia", *Pattern Recognition Letters* 135 (2020), 337–345.

Tzovaras P. 2020, "Before 'Thalassocracies': Reconstructing the 'longboat' and rethinking its use and social implications in the 4th millennium South Aegean", στο N. Raad – C. Cabrera Tejedor (επιμ.), *Ships, Boats, Ports, Trade, and War in the Mediterranean and Beyond. Proceedings of the Maritime Archaeology Graduate Symposium 2018*, *BAR* IS 2961, Oxford 2020, 3-22.

Φανταουτσάκη Χ. 2020, «Αστυπάλαια», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 69 (2014), Χρονικά, 2336-2341, 2345-2348.

Φανταουτσάκη Χ. υπό έκδοση, «Αρχαιολογικά Αστυπάλαιας. Νεότερα στοιχεία από τις πρόσφατες έρευνες», στο Βλαχόπουλος υπό εκδοση.

Φιλιππίδης Δ. υπό έκδοση, «Συνοικισμοί βοσκών στο Βαθύ της Αστυπάλαιας», στο Βλαχόπουλος υπό έκδοση.

Vlachopoulos A. – Angelopoulou A. 2019, "Early Cycladic Figurines from Vathy, Astypalaia", στο M. Marthari – C. Renfrew – M. Boyd (επιμ.), *Beyond the Cyclades: Early Cycladic Sculpture in Context from Mainland Greece, the North and East Aegean*, Oxford–Philadelphia 2019, 202-226.

Wedde M. 2000, *Towards a hermeneutics of Aegean Bronze Age ship imagery*, Manheim and Möhnesee 2000.

1. Αστυπάλαια. Ο βαθύς κόλπος που δίνει το όνομά του στην περιοχή ξεχωρίζει στον πλούσιο διαμελισμό των ακτών του ανατολικού Μέσα Νησιού.

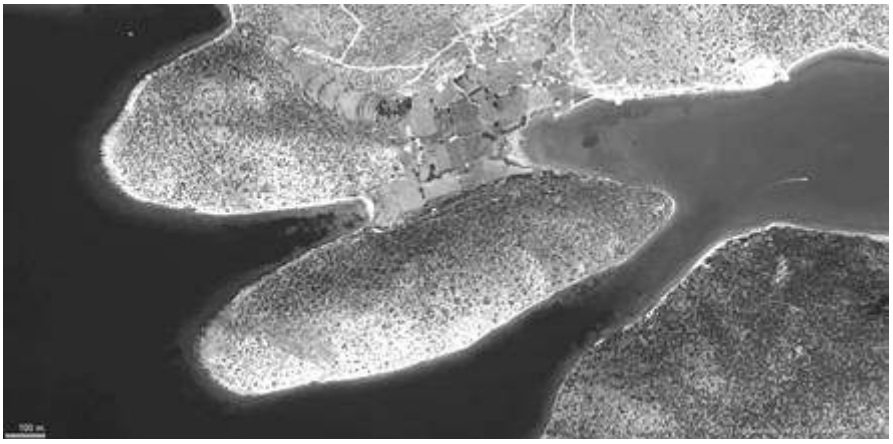

2. Βαθύ. Η χερσόνησος του Πύργου απολήγει ανατολικά στο ακρωτήριο Ελληνικό, σημείο ελέγχου του απάνεμου κόλπου και του στενού διαύλου. Απέναντί του βρίσκεται ο οικισμός Μέσα Βαθύ.

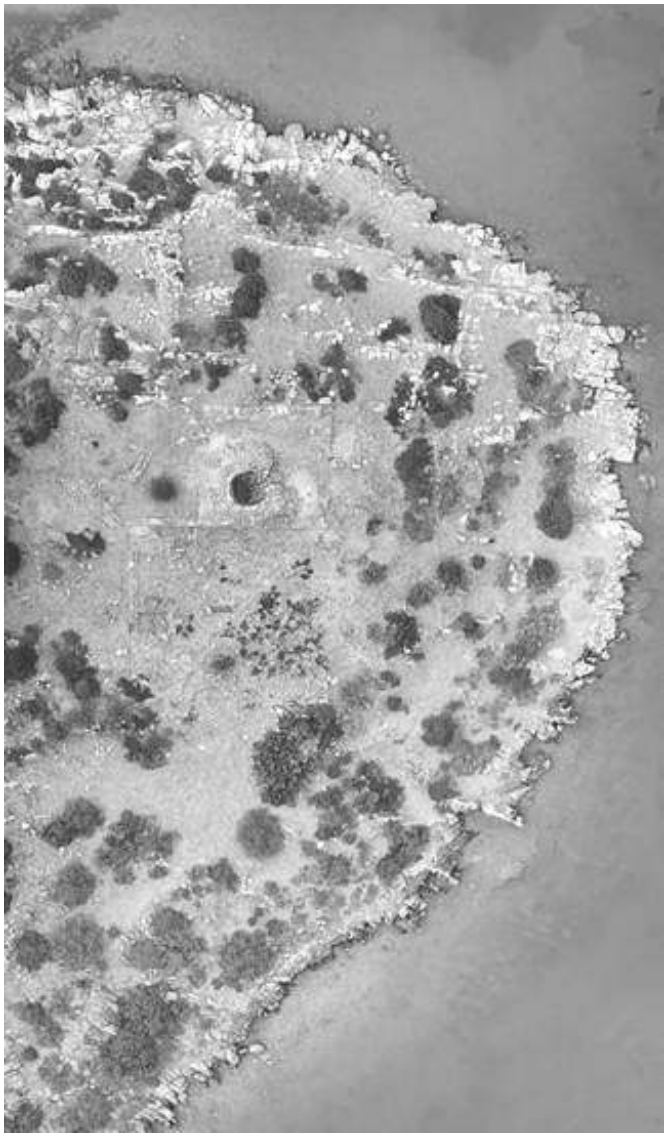

3. Το ακρωτήριο Ελληνικό. Στο βόρειο και ανατολικό πρανές ογκολιθικοί αναλημματικοί τοίχοι και ορθογώνιες «εξέδρες» ανήκουν στην προϊστορική ακρόπολη (3η χιλιετία π.Χ.). Στο ανώτερο πλάτωμα διακρίνεται το ερείπιο του αρχαίου πύργου (4ος αι. π.Χ.), η αυλή του οποίου μετατράπηκε σε παλαιοχριστιανική βασιλική. Στο εσωτερικό του πύργου φώλιασε το νεότερο ασβεστοκάμινο.

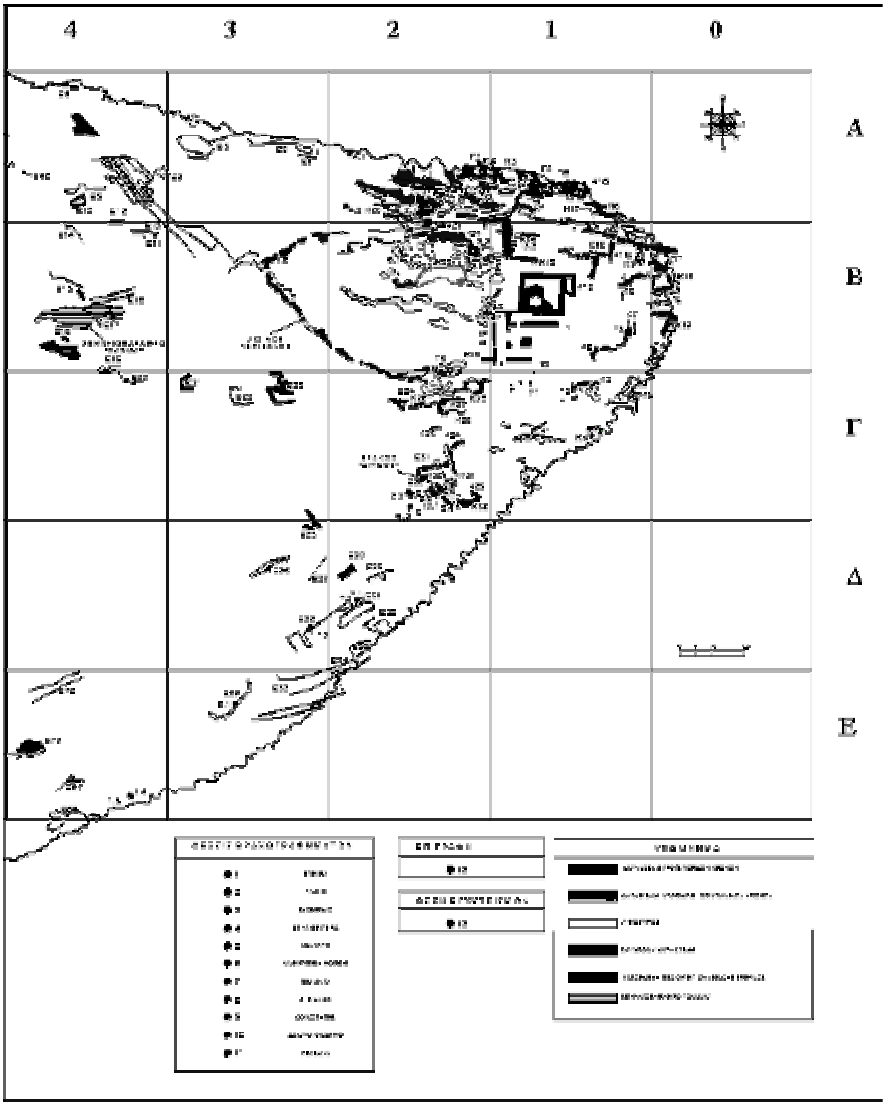

4. Τοπογραφικό του ακρωτηρίου Πύργος / Ελληνικό. Στη βόρεια και την ανατολική ακτή αριθμούνται οι Π-σχημες κατασκευές που αναφέρονται στο κείμενο. Με αριθμούς σημαίνονται τα θέματα και η διασπορά των βραχογραφιών. Σχέδιο Διονύσης Νιώτης.

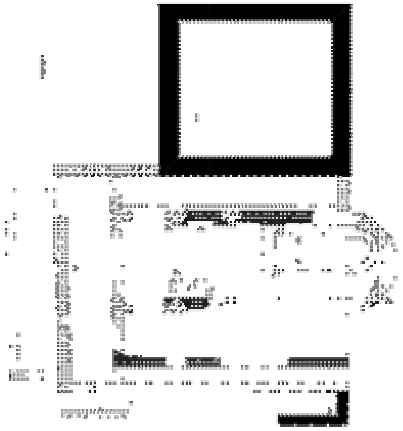

5. Η παλαιοχριστιανική βασιλική (3, 5, 9) ιδρύθηκε επάνω στο συγκρότημα της αυλής του πύργου (1, 2) και υπέστη μετασκευές (4). Πολλούς αιώνες μετά εδώ υπήρχε μονόχωρο εκκλησίδιο (6, 7), στην αυλή του οποίου κτίστηκε τάφος (8).
Μελέτη αναπαράστασης Μ. Μαγνήσαλη, Θ. Μπιλής.

6. Ανασκαφή στο κεντρικό κλίτος της βασιλικής. Στο διαλυμένο ψηφιδωτό της πατούσε ο τάφος 8, τον οποίο σημαίνει μεγάλη λιθόπλινθος.

7. Χάλκινη φόλλις Ρωμανού Δ΄ Διογένη (1068-1071) από τον πλούσια κτερισμένο τάφο του βόρειου πλατώματος.

8. Γυάλινο βραχιόλι από τον τάφο του βόρειου πλατώματος.

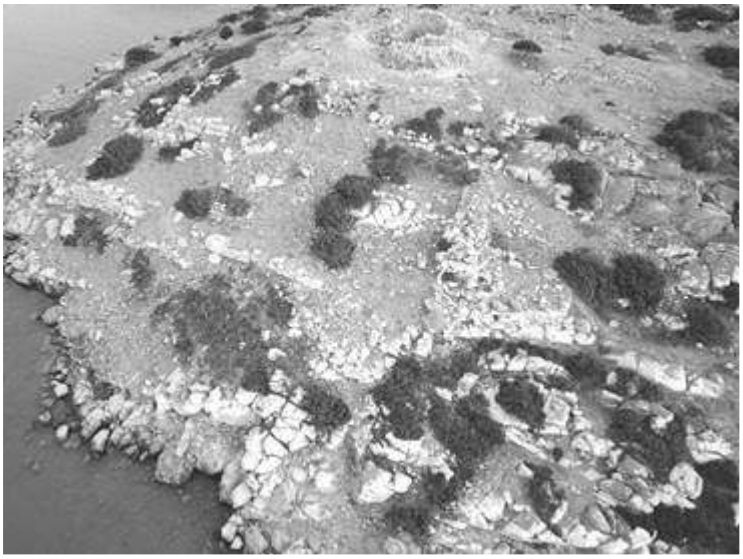

9. Ακρωτήριο Πύργος / Ελληνικό. Στη βόρεια ακτή, κάτω αριστερά στην εικόνα, διακρίνονται οι Π-σχημες Εξέδρες 1-2 και 4-5, πιο πάνω το Μεγάλο Ανάλημμα και το ισχυρό Ορθογώνιο Οικοδόμημα.

10. Η λαξευμένη αναβάθρα Π8 και οι ογκολιθικοί τοίχοι εκατέρωθεν διαμορφώνουν εγκαταστάσεις λιμενικού και ίσως αμυντικού χαρακτήρα.

11. Η Ογκολιθική κατασκευή (Π6) με βραχογράφημα σπείρας διαμορφώνει μικρό μώλο και ανηφορική οδό προς το Μεγάλο Ανάλημμα της ακρόπολης.

12α-β. Χάλκινη βελόνη και αγκίστρι, ευρήματα επιφανείας από την ακρόπολη.
12γ. Μολύβδινη χυτή χάντρα από την Εξέδρα Π7.

13α-β. Μαρμάρινα σχηματικά ειδώλια από τις Εξέδρες 4 και 5 της βόρειας ακτής.

14. Πήλινος κρατηρίσκος με λίθινο πώμα. Περιείχε τον Εγχυτρισμό αρ. 1 από την Εξέδρα 1.
15. Η φιάλη μεγάλων διαστάσεων και επιμελημένης κατασκευής περιείχε τον Εγχυτρισμό αρ. 2.

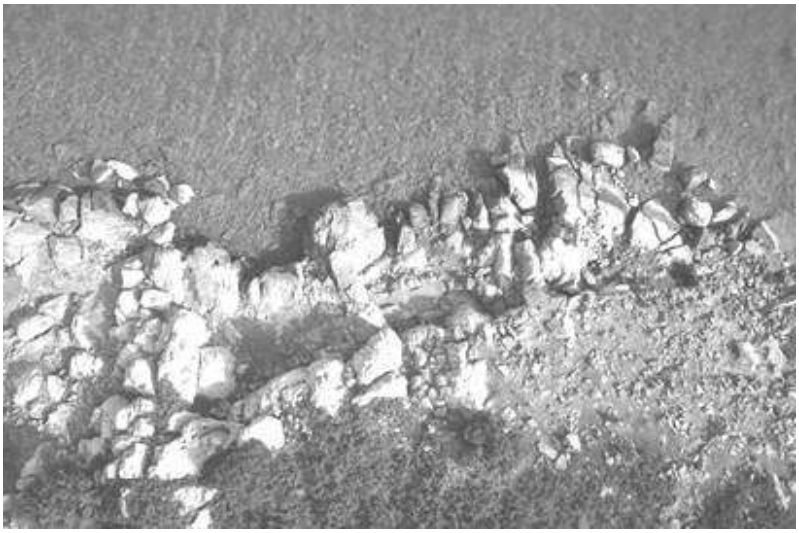

16. Στις Εξέδρες 1-2 (δεξιά) είχαν γίνει βρεφικοί εγχυτρισμοί. Οι Εξέδρες 4-5 (μέσον) απέφεραν λείψανα οικιακού χαρακτήρα, αλλά με σημαντικά ευρήματα, όπως τα ειδώλια της εικ. 13α-β. Αριστερά η Εξέδρα Π4.

17. Εξέδρα 2. Σε υπερυψωμένη βαθμίδα-θήκη είχε γίνει ο εγχυτρισμός αρ. 4, κτερισμένος με λίθινο εργαλείο.
18. Η Εξέδρα Π2 με τους in situ εγχυτρισμούς βρεφών.

19. Η Εξέδρα Π2 με τους τέσσερεις in situ εγχυτρισμούς βρεφών επάνω σε στρώμα λευκών χαλικιών. Σκίτσο Ν. Σεπετζόγλου.

20. Εξωτερικά του Ογκολιθικού Οικοδομήματος και μέσα σε διακλάσεις του φυσικού βράχου είχαν γίνει τέσσερεις εγχυτρισμοί αρτιγενών βρεφών.

21. Την Ορθογώνια Κατασκευή / Εξέδρα Π7 στην ανατολική ακτή αποτελούν αναβάθρα λαξευμένη στον βράχο και διμερής χώρος ποικίλων δραστηριοτήτων.

22. Στικτή σπείρα μεγάλων διαστάσεων σε βράχο της βόρειας ακτής.

23. Ο Βράχος του Δίωνος είναι κατάστικτος από προϊστορικές επίκρουστες παραστάσεις. Στην πλαϊνή όψη φέρει την ομώνυμη αρχαία επιγραφή.

24. Η περιοχή του Βράχου του Δίωνος στη νότια ακτή του ακρωτηρίου.

25. Η περιοχή του βράχου του Δίωνος είναι κατάστικτη από παραστάσεις πλοίων, σπειρών, εγχειριδίων, τόξου, δακτυλιόσχημων, μηνοειδών και κοτυλών. Σχέδιο Ν. Σεπετζόγλου.

26. Η Πύλη των Πλοίων και το λαξευμένο στον βράχο μονοπάτι με τη στικτή σπείρα οδηγούν στο ανώτερο πλάτωμα της ακρόπολης.

27. Τα πλοία της ομώνυμης πύλης αποδίδονται με ενδιαφέρουσα αναβατική προοπτική. Τεκμηριώνουν σημαντικά στοιχεία της προϊστορικής ναυπηγικής, όπως το πηδάλιο στην πρύμνη. Σχέδιο Ν. Σεπετζόγλου.

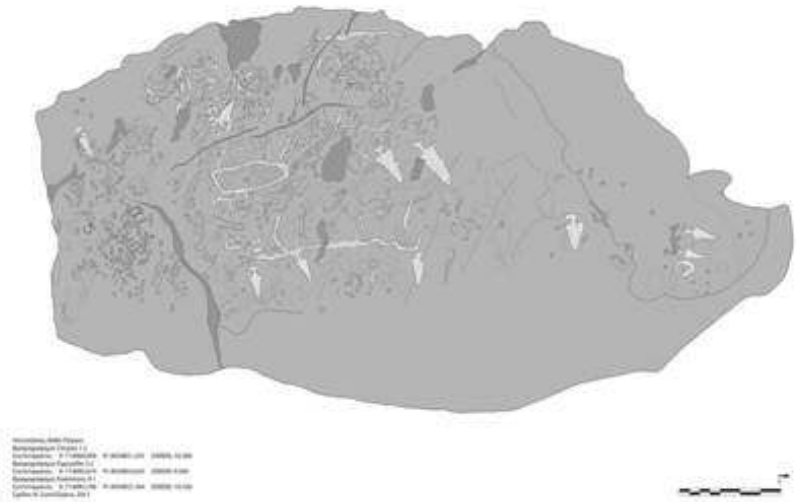

28. Ο μεγάλος Βράχος των Σπειρών και των Εγχειριδίων είναι πυκνά βραχογραφημένος με σπείρες, μηνοειδή, εγχειρίδια σε τελαμώνα(;) και κοτύλες. Σχέδιο Ν. Σεπετζόγλου.

29. Η Πύλη των Εγχειριδίων και ο Βράχος των Σπειρών και των Εγχειριδίων διαμορφώνουν ανηφορικά μονοπάτια προς το ανώτερο πλάτωμα της ακρόπολης. Σχέδιο Ν. Σεπετζόγλου.

30. Γλυφή επίκρουστου εγχειριδίου με λαβή.
31. Αντίχρωμη γλυφή επίκρουστης σπείρας.

32. Επίκρουστη σπείρα γεμισμένη με κιμωλία.
33. Μηνοειδή / φαλλόσχημα και δακτυλιόσχημο.

34. Βραχογράφημα πολύκωπου πηδαλιούχου πλοίου στη νότια ακτή.

35. Βραχογραφήματα πλοίων στη νότια ακτή, πέριξ του βράχου του Δίωνος.